

KIFELE A SZÓGETTÓBÓL

K. HORVÁTH ZSOLT

György Galántai – Júlia Klaniczay (eds.):

Artpool

The Experimental Art Archive

of East-Central Europe

History of an Active Archive for Producing,

Networking, Curating and Researching since 1970

Artpool Art Research Center, Budapest,

2013. 535 oldal, á. n.

1. AHOGY AZ EGÉSZ KEZDŐDÖTT

Amikor 1989-ben, az ELTE Bölcsészkarának gondozásában, a *Jelenlét* nevű folyóirat tematikus számaként megjelent a *Szógettő* című, a magyar neoavantgárd sokszínű teljesítményének keresztmetszetét adó vállalkozás, valami elkezdődött.¹ Ám minden kezdet valaminek a végét is jelenti; akkoriban (e sorok írója gimnazistaként) a barátaimmal úgy értettük, hogy az antológia a kívüllállók és a később születettek számára foglalja össze egy akkortájt épp szanálásra ítélt rezsimmel szemben lázadó, a hivatalos művészet címkéjét semmiképpen sem óhajtó társaság (?), közösség (?) radikális művészetfelfogását s az abból született műveket. Olyan nevekkal találkoztunk és olyan műveket ismertünk meg a *Szógettő*nek és Papp Tamás szerkesztőnek köszönhetően, akikről-amelyekről persze már hallottunk, de amelyekkel félszavakon és utalásokon túl alig találkoztunk.

A szövegek, művek ismerete híján azonban bőségesen tápláltuk és hittük a neoavantgádról szóló mítoszt, hisz az URH együttessel együtt vallottuk: „mindenki megdöglik vagy lelép.” A mítosz egyik lényeges alapeleme volt, hogy „itt, ebben a közegben”, hosszabb távon képtelenség szabadon élni, lélegezni és alkotni, így a „fizikai” kilépés a rendszerből

– számomra, számunkra – a neoavantgárd közeg definíciójának *sine qua non*jává vált. A *Szógettő* végén található annotált névmutató csak megerősítette ezt az érzést, amennyiben akkor már elhunyt Erdély Miklós és Hajas Tibor, elhagyta az országot többek között Szentjóbgy Tamás, Molnár Gergely, Halász Péter, belső emigrációba vonult Major János, aki – mint Beke László, a biográfiai szócikkek szerzője írta, „mintegy 15 éve csaknem kizárólag régészeti illusztrációkat készít”,² vagyis gyakorlatilag felhagyott a művészetel. „Hát, ez az!” – csettintettünk akkor a nyelvünkkel, ez volt az az elképzelt magatartásforma, amely követendőnek és követhetőnek tetszett, még akkor is, ha közben a rendszerváltás valósága pillanatról pillanatra számolta fel ennek a korábbi konszenzusnak az érvényességét. Az antológia kiadása tehát lezárta az 1960-as évek közepén kezdődő művészeti, kulturális folyamatot, egyszersmind rögzített egy pillanatot, egy *ci-devant* állapotot, amely *akkor és ott* mégis meghatározta egy éppen csak eszmélkedő nemzedéknek a művészetről s általában a kultúráról alkotott (esetemben: igen radikális és roppant naiv) elképzeléseit. Ezt a beállítódást talán Szentjóbgy Tamás – máskülönben a pop arttal kapcsolatos – megnyilatkozása fejezte ki a leghívebben: „nem tudtam vele kapcsolatba kerülni, illetve csak dührohamok formájában”;³ ezt a fordulatot akkoriban *bon mot*ként alkalmaztuk a barátaimmal. A dupla élű, szürke, hagyományos szabású öltönyökben pompázó kiállításmegnyitók világa éppoly távol állt ettől a felfogástól, mint a kulturális és művészeti intézmények tisztelete; azt hiszem, az „intézmény” kifejezésnél semmi sem csegett a fülünkben borzalmasabban, jóllehet ha volt esély Magyarországon e szó megtöltésére tartalommal, éppen ezek az évek voltak rá a legalkalmasabbak. De 17-18 éves korában ritkán akar az ember intézményt alapítani; az 1980-as évek legvégén felnövő s egyetemre a rendszerváltás idején kerülő korcsoport nem a fényes szelek, legfeljebb a huzatos aluljárók nemzedéke volt, ha volt.⁴

Ezt a várakozást a *Szógettő*ban kövölt, bár korábban, 1979 februárjában, Vidovszky László zeneszerzőnek a *Magyar Avantgard Múzeum* körlevelére adott válasza teljesítette be, amikor is így fogalmazott:

„Magyarországon avantgarde művészet nincsen, föltehetően nem is volt soha. Mindazok a művészi eredmények, amelyeket a köztudatban »avantgard«-nak neveznek, teljességgel nélkülözik az avantgarde sajátosságait. Néhányat ideírok: az avantgarde első sorban mozgalom és nem alkotás (ellenpárja a moz-

1 ■ Papp Tamás et al. (szerk.): *Szógettő. Válogatás az új magyar avantgarde dokumentumaiból. Jelenlét*, 1989, 1–2. szám.

2 ■ Beke László: Major János életrajzi jegyzete. In: *Szógettő*, 374. old.

3 ■ Beke László: Beszélgetés Szentjóbgy Tamással. In: *Szógettő*, 255. old.

4 ■ Teoretikus értelemben még tovább rontotta a helyzetet mifelénk az, hogy jókora késéssel, de 1990-ben megjelent Michel Foucault *Felügyelet és büntetés. A börtön története* című könyve (Gondolat, Bp., 1990.), amelynek elolvasása – finoman szólva – nem növelte meg az akkori egyetemistában az intézményekkel szembeni bizalmat. A magyar kiadásról lásd: Klaniczay Gábor: Foucault és büntetése. *BUKSZ*, III (1991) 1. szám, 20–27. old.

galmát vesztett produkció, a konzervativizmus); szinte szükségszerűen efemer és időszakos, nem a művészi személyiséghez, hanem a művészi helyzethez kapcsolódik; idegen tőle minden esztétizáló megfontolás (idegen tőle minden megfontolás), mérték; nem keresi a kapcsolatot (más kortárs vagy régebbi eredménnyel), igazolása önmagában van.”⁵

Azzal a gondolattal zárta levelét, hogy az avantgárd mint mozgalom elsősorban a művészetben tapasztalható „parlagi maradiság” folytatott küzdelme miatt tűnhet föl avantgárdként, ám valójában nem művészeti kérdés.

Ez a beállítódás tágabban azt a kérdést veti fel, hogy egyáltalán dokumentálható-e egy összetett – a művészet határait feszegető, továbbá a művészet fogalmát, intézményeit, hierarchiáját nyíltan megkérdőjelező – művészi helyzethez kapcsolódó megnyilatkozások. Egyáltalán, mit jelent dokumentálni, s mi a dokumentum maga, illetve mit jelent – hosszabb távon – a dokumentumok gyűjtésére, rendszerezésére és közzétételére épülő archívum fogalma? Ha igaz, hogy művészet az, ami „tilos”, vagyis ami túlmegy a polgári világban kényelmesen „művészetként”, „magaskultúraként” értett és fogyasztott gyakorlatok megszokásán, s önmaga legitimitását a művészi és kulturális rutin szüntelen *provokációjában* ismeri fel, akkor rögzíthető-e olyan pillanat, amelyben a „tilos művészet” mindig kihívó és felforgató marad? Ha és amennyiben rögzíthető, akkor a tilos művészet provokatív jelentését vajon a dokumentum megőrzi-e? Ha nem a dokumentum hordozza a jelentést, hanem egy bonyolult, de többé-kevésbé rendszerezett módszertan alapján a kritikai-esztétikai gondolkodás fejt fel, társítja hozzá, akkor még mindig ott van annak a félreértésnek a lehetősége, amely a művészi megnyilatkozás érvényességét (ez esetben: provokatív jellegét) egyes-egyedül a történeti referencialitásban keresi. Ebben az esetben a művészi megnyilatkozás hatályát kizárólag a közeg, vagyis a Kádár-rendszer jelenti, s a jelentéseket ennek feltételezett volta alapján utalja vissza a jelenből – ami hall-

gatólagosan azt is implikálja, hogy ez a fajta művészi megnyilatkozás egy demokratikus rendszerben nem, vagy csak korlátozottan provokatív. Ez az egyszerűsítő beállítódás azonban negyedszázaddal 1989 után, a művészetpolitika, továbbá a kultúra-gazdaság összefüggésrendszer többszörös átrendeződésével egyre kevésbé látszik kielégítőnek.

A magyar neoavantgárral kapcsolatban (is) egyre sürgetőbb, hogy a kutatáshoz szükséges lenne egy

olyan – a foucault-inál jóval szerényebb igényű – „történeti a priori”, mely a rendszerváltás utáni politikai, kulturális, esztétikai, mentalitásbeli stb. tapasztalat számára *kritikailag* feltárhatóvá válik a fentebb említett *ci-devant* tudásállapot.⁶ A történeti a priori bevezetése tehát a kijózanodás pillanatát jelentené a történeti kontinuitás kábulatából; ez viszont összetettebb, mint gondolnánk. Az a gyanúm, hogy feltétele elsősorban a mindenkori „jelen” saját diszpozícióinak tisztázása kellene, hogy legyen.⁷ A helyzetet nehezíti, hogy 1989 után a kortársak és tanúk, illetve a „nagy visszatérések” jelensége (amely elősegítette archív anyagok felkutatását, interjúk készítését stb.) a kritikai gondolkodás számára inkább naív folytonosságot teremtett, s ezzel aggálytalanul letegezte és figyelmen kívül hagyta azt a *törést*, amely – távolról sem csak Magyarországon – az 1970-es évek és az 1989 utáni korszak között képződött. Ez per-

sze csak részlegesen írható a megszólaló kortársak és tanúk rovására. Könnyen lehet, hogy napjainkban az igazi probléma nem is annyira a Kádár-korszak, mint inkább az 1989 körüli „jelen” lehetőségfeltételeinek megértése lenne; mert utóbbi szavatolja azt, hogy az előbbi komplexitását és „vad idegenségét” az utókorral megértessük.

2. ARCHÍVUM ÉS AZ ARCHÍVUM

Erre már csak azért is jó okunk van, mert az 1980–1990-es évtizedben feltűnő nagy „vég-narratívákat” (Belting: a művészettörténet vége; Fukuyama: a törté-

Galántai György: Hommage à Vera Muhina, 1980
Performansz Klaniczay Júliával és G. A. Cavellinivel

nelem vége; Patrick Joyce: a társadalomtörténet vége stb.) követően a történeti tudás, tudat és gondolkodás diagnosztái, François Hartog és Pierre Nora is a kérdéses évtizedre datálják a – klasszikus, XIX. századi tudatig visszanyúló – történelemi és az újabb keletű emlékezeti formák közötti cserearányromlást.⁸ Ez annyit tesz, hogy a társadalom tagjainak fejében a dokumentumok alapján nyugvó történeti megismerést egyre inkább ki- és felváltja a múlt emlékezeti formákon (interjú, film, élmény- és ökomúzeum, visszaemlékezés, beszámoló stb.) nyugvó tudása. Ez szempontunkból annyiban problematikus, hogy a történeti folytonosság linearitása helyett egy többnyire retroaktív, nemegyszer érzelmeken, naív beleérzésen alapuló viszonyt teremt a múlttal, melynek garanciája az – autoritással duzzadó – emlékező maga.⁹ Ma már világosan látjuk, hogy az 1980–1990-es évektől világszerte elszaporodó, reflektálatlan emlékezet-diskurzus – a történelemtudományos gondolkodástól különböző, de módfelett bornírt – folytonosságot szerkesztett a múlt és a jelen közé. Ennek veszélye naponta feltűnik például a Kádár-korszakot tárgyaló „vicces” vagy éppen „démonikus”, túlságosan színes vagy nagyon is szürke népszerűsítő munkák, újságcikkek, médiatermékek sokaságában.

Talán éppen ez a „kilátástalan” helyzet adhatja meg – a megváltoztatandók megváltoztatásával – a történeti a priori lényegét és tétjét, nevezetesen azt, hogy általa elgondolhatóvá tegyük: elődeink létmódja, gondolkodási és (ön)kifejezési rendje korántsem azonos vagy analóg a miénkkel, s hogy ez a tudássá szerveződő felismerés képes legyen a jelenben *tapasztalattá* válni. Ehhez azonban – a foucault-i történeti a priori minden bizonytalanságával együtt – fel kell tárunk azoknak a szabályoknak az összességét, amelyek a diszkurzív gyakorlatokat körülírják, s valóságfeltételként lehatárolják a megnyilatkozásokat.¹⁰

„Ahelyett, hogy a történelem nagy mitikus könyvében látnánk felsorakozni a szavakat, amelyek látható

betűkre fordítják a korábban és máshol megfogalmazott gondolatokat, valójában rendszerekkel találkozunk a diszkurzív gyakorlatok sűrűségében, amelyek a kijelentéseket (a maguk feltételeivel és megjelenési területeivel rendelkező) eseményekként és (önnön lehetőségüket és felhasználási mezejüket magukba foglaló) dolgokként iktatják be. Azt javaslom, hogy mindezeket a kijelentésszisztemeket (egyfelől eseményeket, másfelől pedig dolgokat) nevezzük *archívumnak*.¹¹

Attalai Gábor: Edzés soronkövetkező nehéz lépések előtt, 1971

Foucault javaslata szerint az archívum a legkevésbé sem a dokumentumok megőrzését szavatoló intézmény szinonimája (melynek klasszikus formája egyébként a magyar *levéltár*nak nevezett, az államhatalom által kezeltetett iratok őrzésére, rendszerezésére és kutatására szolgáló állami intézmény), hanem épp ellenkezőleg: „ha vannak kimondott dolgok [...], akkor létük közvetlen okát nem a bennük kimondásra került dolgokban, vagy azokban az emberekben kell keresni, akik kimondták őket, hanem a diszkurzivitás rendszerében, azokban a kijelentési lehetőségekben és lehetlenségekben, amelyeket ez a rendszer kezel.”¹² Az archívum nem kijelentések, megnyilatkozások összessége, rögzült és megőrzött formájuk, hanem a kijelenthetőségek rendszeréé, kialakulásuk és átformálódásuk szisztematikus visszfénye.

Nem tartozik szorosan *A tudás archeológiájának* filozófiai kibontásához, viszont az elsődleges, gondolkodástörténeti kontextushoz nagyon is hozzátartozik az a tény, hogy a könyv 1969-es megjelenésekor Franciaországban már komoly közéleti botrány volt Vichy és a kollaboráció elhallgatása miatt. 1968 májusa némileg „kitakarja” ugyan ezt, de a közelmúlt feldolgozása, a háborús felelősség és a kollaboráció elhallgatása, az ellenállás mítoszképzése, vagyis a *titok politikája* elsősorban a levéltárakkal szembeni bizalmatlanságot növelte. Ebben az esetben az államhatalmi szervek iratanyagait kezelő levéltár *hatalmi intézményként* működött, amennyiben a törvényre hivatkozva szisztematikusan elzárta mind a kutatók,

5 ■ Vidovszky László: Válasz a Magyar Avantgard Múzeum körlevelére. In: *Szógettő*, 281. old.

6 ■ Michel Foucault: *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Bp., 2001. 164. skk. old.

7 ■ A neoliberalizmus és a bipolitika viszonyában lásd pl. Michael C. Behrent: *La querelle du néolibéralisme*. *Sciences humaines*, H. S. no. 19 (2014), 50–51. old., a fegyelmezés, az intézmények és az iskola közötti összefüggés újragondolására pedig François Dubet: *Foucault et l'école: une étrange absence*. *Sciences humaines*, H. S. no. 19 (2014), 74–76. old.

8 ■ François Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan-Atelier, Bp., 2006.; François Hartog: *Croire en l'Histoire*. Flammarion, Paris, 2013.; Pierre Nora: *Emlékezet és történelem között*. Napvilág-Atelier, Bp., 2009.

9 ■ Tony Judt: *The World We Have Lost*. In: uő: *Reappraisals. Reflections on the Forgotten Twentieth Century*. Penguin Books, London, 2008. 1–22. old.

10 ■ Vö. Sutyák Tibor: *Michel Foucault gondolkodása*. Attraktor, Máriabesnyő-Gödöllő, 2007., különösen 116–122. old.; Takács Adám: *Michel Foucault és a történelem tapasztalata*. *Századvég*, 1998. tél, 143–166. old.

11 ■ Foucault: *A tudás archeológiája*, 167. old. (Kiemelés az eredetiben.)

12 ■ Uo. 167–168. old.

mind az állampolgárok elől a kollaboráció dossziéit. A „múlt archívuma” tehát nem lehet csak az állam által fenntartott s annak emlékeztetkezési monopóliumát visszaadó gyakorlat, magába kell foglalnia ennek az akaratképzési technikának minden diszkurzív sajátosságát és szabályrendszerét, a hangsúlyozás és a kizárás minden mozzanatát.¹³

Az Artpool Művészetkutató Központ nemcsak 1989 előtt, de – a központi finanszírozási ürügyekre való folytonos hivatkozás miatt – az utóbbi évtizedben is megvalósítja az archívum kettős fogalmát és gyakorlatát: egyfelől léte és létének szüntelen megkérdőjelezése minduntalan kijelöli a (művészi) megnyilatkozások lehetősége és lehetetlensége közötti határt, s ezzel akarva-akaratlanul körülírja azokat diszkurzív szabályrendszereket, amelyek a kimondhatóság és a rejtve maradás kérdéséről döntenek. Másfelől az a szisztematikus gyűjtő- és szervezőmunka, hálózat- és intézményépítés, szakmai értelemben vett archiválás, forrásfeltárás és kutatás, amelyet Galántai György és Klaniczay Júlia az 1970-es évek óta végez, szavatolja, hogy az Artpool őrizetében lévő művészeti dokumentumok nemcsak művészet- és irodalomtörténeti vagy éppen esztétikai értékkel rendelkező szöveg- és tárgye gyűjtések, de egy elsüllyedt múlt, egy *előtti* korszak híradásai is. Az

Artpool. The Experimental Art Archive of East-Central Europe című kötet a fentebb említett *Szógetető* című antológiával s más, azóta megjelent művekkel együtt ennek a törésnek (is) az archívuma.

3. A KÖTET: AZ ARCHÍVUM ARCHÍVUMÁNAK ARCHÍVUMA

Amikor 1997-ben megnyílt az államszocialista időszak megfigyelési aktáit őrző és az ún. információk kárpótlás nevében az egykori megfigyelték, valamint a korszak kutatói számára hozzáférhetővé tévő Történeti Hivatal (2003-tól az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára néven működik a jogutód), akkor újfent megnyílt a korszak diszkurzív rendjének egy addig ismeretlen archívuma. Nincs most arra lehetőség, hogy összefoglaljam azt a módfelett izgalmas és tanulságos, nyilvános, heti- és napilapok hasábjá-

in hónapokon, éveken át folyó vitát, amely – a morális kérdéseken és a (kutatás)politikai nonszenszeken túl – a III-as Főcsoportfőnökség által keletkeztetett iratok forrásértéke körül forgott.¹⁴ Természetesen kontextus-, ügynök- és ügyfüggő kérdés egy-egy irat forrásértékének meghatározása, de a kultúratörténeti dokumentumként értett egykori ügynökjelentéstől a minden ízében (tárgyában, nyelvezetében, koncepciójában stb.) manipulált hatalmi reprezentációig sokfajta értelmezés felmerült.¹⁵ Lényegük, hogy a polémiában

részt vevő kutatók, egykori érintettek akarva-akaratlanul az államhatalom s részben a korszak diszkurzív rendszerének, a kijelentési lehetőségeknek és lehetetlenségeknek a rendszer által aktívan kezelt és befolyásolt nyelvtanára kérdeztek rá.

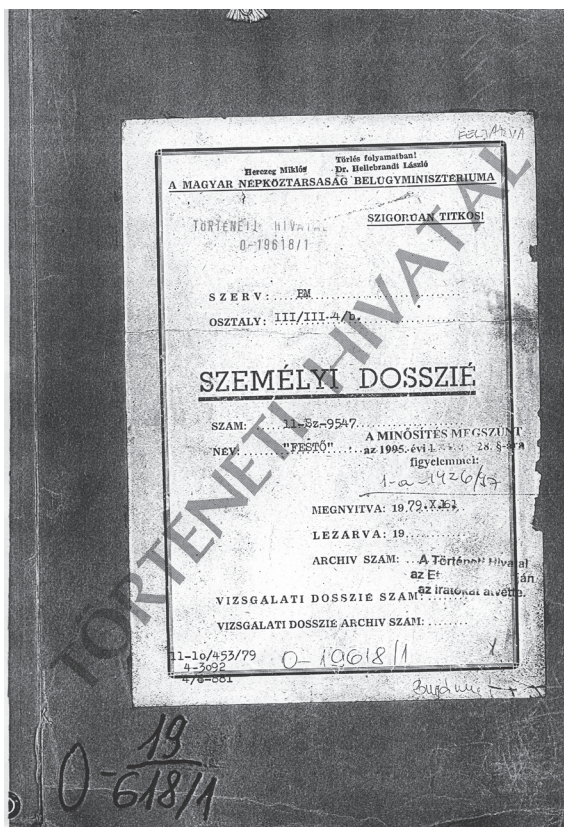
Amikor Sasvári Edit művésztörténész 1996-ban előbb a Somogy Megyei Levéltár iratanyagából, majd szisztematikusan a Történeti Hivatal állambiztonsági irategyűjtéséből megkezdte a balatonboglári kápolnaműterem (1970–1973) körülményeinek, majd fokozatosan a neoavantgárd szcénák sok szereplőjének, eseményének feltárását, megint újabb lap tárult fel a Kádár-korszak archívumából.¹⁶ Ebből a kutatásból született a részben az *Artpool: the Experimental Art Archive of East-Central Europe* előzményének, részben párdar-

rabjának tekinthető, fentebb már idézett *Törvénytelen avantgárd* című munka. A kettő közötti kapcsolatot Galántai György és Klaniczay Júlia az előszóban világossá is teszi: az 1970 nyarán induló balatonboglári kápolnatárlatokból „nőtt ki” az Artpool maga. Jóllehet az alcím 1970-től datálja az alkotásra, kutatásra, hálózatépítésre, kurátorságra szolgáló aktív archívum tevékenységét, a jelen kötet „csak” 1979-től, vagyis az Artpool tényleges megalapításától veszi számba azt a

13 ■ Vö. Sonia Combe: *Archives interdites. Les peurs françaises face à l'histoire contemporaine*. Albin Michel, Paris, 1994.

14 ■ Lásd Kenedi János: A (Történeti) Hivatal áldozatai. In: uő: *K. belügyi iratfelmérő jelentése a Kastélyból*. Magvető, Bp., 2000. 77–114. old.

15 ■ Csak két példát emelek ki: Eörsi István: A besúgójelentés mint kultúrtörténeti forrásmunka. *Élet és Irodalom*, XLVI (2002), 47. szám; Gál Eva: *Lejáratás és bomlasztás. Tudósok, tanárok a titkosrendőrség látókörében*. Corvina – Nagy Imre Alapítvány,

A Galántai Györgyről vezetett „Festő” dosszié fedőlapja

mintegy 400 művészeti eseményt, amely az archívum gondolatán túl a kötet voltaképpen tárgya. Mőfőleett izgalmas és lényeges azonban az aktív archívum konceptusa, melyet így határoznak meg:

„Az Artpool-projekt (1979) alapgondolata egy speciális művészeti aktivitás eredményeként létrejövő »aktív archívum«. Az elképzelés abban különbözik a hagyományos archívumok gyakorlatától, hogy nemcsak gyűjti, ami tőle függetlenül keletkezik, hanem tevékenységével mintegy »előhívja« az archiválandó anyagot. Az így keletkező élő archívum – a világ szabad és független művészetének hálózatában áramló gondolatok dokumentumaival – a profitorientált művészet számára láthatatlan marad.” (15. old.)

Ha ezt az önmeghatározást vissza óhajtjuk vezetni a fentebbiekhez, akkor úgy fogalmazhatunk, hogy az Artpoolnak azzal, hogy aktivitásként, vagyis *cselekvő beavatkozásként* érti az archívum fogalmát, esze ágában sincs beletörődni abba, hogy kizárólag rajta kívül álló intézmények, személyek hatalmi mozzanatként alakítsák a szó tágabb értelmében vett archívum diszkurzív rendszereit, a kijelentések lehetőségait és lehetetlenségeit. Épp ellenkezőleg, hálózati szemléletével, művészi hitvallásával kifejezetten felszólít arra másokat is, hogy az Artpool mintájára és számára ezt tegyék; ez a szellemi magatartás, művészi hitvallás egyértelműen megfelel az „alulról jövő hangok” megszólaltatása ethosának.

A kötet három nagyobb tematikai részre bontható, az Artpool kialakulásának történetére (1970 [1979] – 1991), a könyv gerincét adó, az 1992 és 2011 közötti működést és tevékenységet bemutató, mőfőleett gazdag, mintegy 350 oldalas dokumentumgyűjteményre, a függelékben közölt intézményleírásra, illetve az ehhez kapcsolódó gyakorlati információkra. Ezen

belül természetesen számos alfejezetre tagolható a kötet tematikája. A „történeti” rész (1979–1991) sem rendszeres művészet-, kultúra- és társadalomtörténeti értelmezést jelent, ez is dokumentumgyűjtemény. Egyebek mellett Galántai Györggyel készült interjúk vagy általa készített projektleírások, tervezetek, beszámolók (az 1979-es első *Art Tour*ról), a nevezetes Vera Muhina-performansz anyagai, a *Budai Fénysugár Egyetem*, a *Világ Művészet Posta* (*World Art Post*), az *AL* (*Aktuális Levél, Artpool Letter*), a *Hungary Can Be Yours* kiállítás anyagai. Lehetetlen és értelmetlen lenne a dokumentumok sorát itt mind felsorolni, mivel a kötet lényegét tekintve a működésen, a projekteken keresztül ragadja meg az Artpool történetét, s minden ide sorolt eseményhez gazdag bibliográfiát is csatol. A „fordulat”, vagyis az elmozdulás az underground létből az intézményesedés felé szerkezetileg és tartalmilag is jól nyomon követhető: e szakasz 1991-ig veszi számba a művészeti eseményeket, projekteket. A rendszerváltás idején tapasztalható az a törekvés (és remény), melynek nevében az Artpool igyekezett átlépni az államszocializmus földalatti, „félnyilvános” magánszférájából a demokratikus „földfeletti” nyilvánosságba. A történeti részhez pedig az ún. „Festő”-dosszié néhány válogatott

Galántai György: Artpool művészbélyegzők 1976–1984

dokumentuma kapcsolódik még, mely Galántai 1982 és 1984 közötti aktivitását titkosszolgálati nézőpontból kíséri figyelemmel.

A kötet terjedelmileg lehangsúlyosabb része az Artpool 1992. március 20-i megnyitását követő húsz év tevékenységét kívánja bemutatni. A könyv látszólag a levéltári proveniencia elvét követve, kronologikusan mutatja be az Artpool által kialakított reprezentációs rendszert, nevezetesen az egyes évek nevet kaptak (bevezetés, fluxus, Erdély Miklós, performance, internet, véletlen stb.), s e köré szerveződött az Artpool az évi művészeti tevékenysége (mint később látni fogjuk, tartalmi szempontból viszont nemegyszer alkalmazzák a pertinencia konceptusát is). A tematikához kapcsolódó gazdag szöveges és képi dokumentáción túl ez azért is fontos, mert a névadás a naptári éveknél – az ókori mintákhoz (*eponümosz*, *limmu*) hasonló-

Bp., 2013. Legújabbban lásd Horváth Sándor (szerk.): *Az ügynök arcai. Mindennapi kollaboráció és az ügynökkérdés*, Libri, Bp., 2014.

16 ■ Sasvári Edit: Dokumentumok: bevezető. In: Klaniczay Júlia – Sasvári Edit (szerk.): *Törvénytelen avantgárd. Galántai György balatonboglári kápolnaműterme, 1970–1973*. Artpool – Balassi, Bp., 2003. 211–212. old.; György Péter: *A hely szelleme. BUKSZ*, 16 (2004), 4. szám, 328–335. old.; Havasréti József: Széteső dichotómiák. *Holmi*, 2004. október, 1309–1320. old.

an – saját, *belső kronológiát* alakít ki. Az aktív archívum nemcsak szellemi értelemben szólít fel a művészi szubjektivitás gyakorlására, de belső időszámításával, valamint (nagyjából 1996-tól) az internet bekapcsolásával a téridőben is autonómiát teremt. A kötet lapozgatása, az egyes művészeti események szemlézése ugyanis akarva-akaratlanul arra invitál, hogy ezzel párhuzamosan nézzük meg az Artpool honlapját is (www.artpool.hu), mely az archívumkoncepció szerkesztésének része. A kutatást és a tájékozódást segítő bibliográfiai tételeknél nemegyszer találhatunk olyan archív műsorokat, amelyek ott vannak a youtube-on, így a kötet az interneten szétszórta található információk hihetetlen *koncentrációját* foglalja magában.

Azonban a fentebb vázolt struktúrában belül a kötet tartalmilag nem a linearitás elvét követi, nem is nagyon követhetné. Csak példaként: 1998-ban, az „installáció éve” alkalmával az akkor frissen előkerült „Festő”-dossziéról való híradás *dokumentumként* tűnik fel a kötet lapjain (225. old.), jóllehet – ahogy fentebb utaltunk rá – korábban más minőségben, az archívum *appropriációs gesztusaként* vált értelmezhetővé. A balatonboglári kápolnatárlatok művészeti eseményeiből egyebek mellett Major János, Jovánovics György, Erdély Miklós, Türk Péter munkái is feltűnnek a kötet lapjain, s ez a belső utalás és rekontextualizálás értelemszerűen egyben az archívum történetével is kapcsolatot teremt. Nem példák sorolása a célom, mindössze arra szeretnék utalni, hogy egy-egy mű, esemény, tárgy, kép, irat, szöveg stb. *más minőségben* kerülhet újra és újra az archívum lapjaira, ami nemcsak az egyes művészi megnyilatkozások polifón értelmezését emelheti ki, de rámutat az archívum *műalkotás* jellegére is.

Ha az Artpool mint archívum koncepciója a foudault-i értelemben vett archívum egyik szegmense, akkor a tárgyalt könyv ennek egyfajta reprezentatív (válogatott, szerkesztett) sűrítőmánya, vagyis koncentrátum: az archívum archívumának archívuma.

4. MÉGIS KINEK AZ ARCHÍVUMA?

Az itt tárgyalt kötet angol nyelvű. Ez egyrészt nagy erény, hiszen az Artpool művészeti és művészetszervezői tevékenysége nem zárul be a magyar nyelv „gettójába”, hanem a nemzetközi érintkezés jelenlegi *lingua francáján*, angolul szól a korszak kelet-európai művészetét kedvelő érdeklődőkhöz. Másrészt kifejezi azt, ami a kötet áttanulmányozása során egyértelművé válhat bárki előtt: az Artpool sosem gondolta azt, hogy az aktív archívum s általában a művészet véget ér Magyarország adminisztratív vagy nyelvi határainál; nemzetközi projektjeinek sokasága tanúskodik e nyitottságról. Harmadrészt viszont az őszi kötetbemutatón formálisan és informálisan is elhangzott, hogy azért angol nyelvű a kötet, mert a magyar verzió publikálására *nem volt forrás*. Aki a magyar kulturális közéletben kicsit is jártas, annak e kijelentésben nincs semmi meglepő, így sokan hajlamosak volnának ezt

egy vállrándítással elintézni, mondván: „Örüljenek, hogy angolul megjelent!” Hadd legyek most álnaiv, s hadd háborodjam fel egy pillanatra ezen! Mielőtt e sorokat írtam, éppen az Artpool „nyitott napján” jártam, abból a célból, hogy az archívum munkatársaival megpróbáljuk „láthatóbbá” tenni az Artpool őrizetében lévő művészeti dokumentáció páratlan értékét az érdeklődő nagyközönség számára, s egyúttal felhívjuk a figyelmet az intézmény tarthatatlan helyzetére. Ha rámegegyünk az Artpool honlapjára, a bejelentkező oldalon azt találjuk:

„még játszik a zenekar, de már térdig vízben állunk. 2014 – az Artpool utolsó éve?”

Úgy hiszem, *ebben* a helyzetben nem lehet úgy bírálatot írni a kötetéről, páratlan gazdagságáról, a szerkesztők (Galántai György és Klaniczay Júlia), a fordító (Sarkady-Hart Krisztina, Hock Beáta és mások) és a munkatársak (többek között Bodor Judit, Halasi Dóra, Kaszás Tamás, Kristóf Márton, Rácz Márta) valóban áldozatos munkájáról, hogy ne szólnunk azokról a szűkebb kontextuson kívüli diszpozíciókról, amelyek az Artpool, s ezzel az archívum létét fenyegetik. Úgy tűnik, igaza van Carlo Ginzburgnak, amikor így fogalmaz: a „történelem visszatérő motívuma az emlékezés és az emlékezet megsemmisítése.”¹⁷ Ez a mondat tágabban azt sejteti, hogy a mindenkor hatalom többnyire igyekszik elfojtani az „alulról” jövő, uralhatatlan hangokat és megnyilatkozásokat. De ki és mi a hatalom ma, s ehhez képest kik és hol vagyunk mi? Vajon még mindig leírható a helyzet úgy, mint annak idején Balatonboglár és Szabó László esetében, bináris opozícióban? Aligha. Esterházy Péter 1990-ben azt írta,

„egy diktatúrában igen kényelmes az író helyzete (legfőleg az élete nehéz), kényelmes, mert pontosan tudja a helyét. Itt vagyok én, és velem van az olvasó is, fogja a kezem, és miközben inkább a sorok között olvas, mint a sorokat, szeretettel és cinikusan rám hunyorít, tehát mi itt vagyunk, velünk szemben a Gonosz Hatalom. [...] Most azonban kinyitom a tévét, s azt látom, hogy a Parlamentben kis túlzással szólva a barátaim ülnek. Hogyan változik ebben az új helyzetben író és hatalom viszonya? Azt állítom, hogy alig változik.”¹⁸

Nem lehet tárgya ennek az írásnak az, hogy a rendszerváltáskor elképzelt kritikai értelmiségi szerep, illetve a hatalomról alkotott kép a várakozásokhoz képest mennyiben teljesült be, de az Artpool példáján annyi bizonyosan látható, hogy a képlet nem gondolható el pusztán a diktatúra–demokrácia ellentétében. Nem állítom, hogy a „finanszírozási problémák” ürügyébe sűrített kultúrapolitikai érdektelenség egyelőre lenne Szabó László egykori, *népsszabadság*beli nyílt politikai támadásával, de ettől a helyzet még ugyanúgy tarthatatlan. Ráadásul a probléma nem is új kele-

tű, hisz az Artpool az első nyilvános *fundraisinget* *Segélykoncept* címmel 2005-ben rendezte, vagyis a felelősség nem tolható rá kizárólag a jobboldali kormányokra. Megkockáztatom, hogy státusából, művészi s ezen keresztül persze politikai hitvallásából fakadóan az Artpool a – szó tág értelmében vett – magyar baloldali kultúra egyik legfontosabb helye kéne hogy legyen; az, amit fentebb az archívum kapcsán megjegyeztünk, vagy maga Balatonboglár, aligha lenne érthető a hatvanas évek kontextusa nélkül.

Az elmúlt évtizedben György Péter többször is igyekezett felhívni a figyelmet arra, hogy kulturális emlékezet nélkül hosszabb távon aligha építhető fel politikai identitás. A társadalom-, gazdaság-, kisebbségpolitikai stb. szemlélet mellett rendelkezni kell kulturális elképzelésekkel is, melyek között kitüntetett szerepet kellene kapnia annak az örökségnek, amelyet akarva-akaratlanul magáénak tudhat.

„Miért nem magától értetődő végre – írja 2007-ben –, hogy a különféle antikommunista avantgárd frakciók mind a magyar baloldali hagyomány értékes képviselői? Ki volt Lux László? Miért fontos,

hogyan mit csinált Bálint Endre Párizsban? Mit gondolt Vajda Lajos Sztálinról? Mit akartak az oppozíció tagjai a szocdemektől? [...] Miért fontos, hogy min gondolkoztak Mérei Ferenc és barátai, a pasaréti Törzs tagjai?”¹⁹

A válasz persze nagyon is könnyű: azért, mert a magyar baloldal (melynek sokan a létét is kétségbe vonják) nincs tisztában a saját kulturális teljesítménye és alapjai jelentőségével; a múlt viszonylatában a nem tudás irányítja döntését.

Márpedig az Artpool Művészetkutató Központ éppúgy része ennek a gazdag hagyománynak, mint például Kassák Lajos vagy a Munka-kör tagjai. A törés, a diszkontinuitás az analitikus és kritikai gondolkodás számára erény, viszont a nem tudás az identitás számára katasztrófa: semmiből nem lehet önazonosságot építeni. Az igazi kérdés az, hogy az Artpool része maradhat-e a jelen archívumának, vagy pedig a diszkurzivitás új és legújabb rendszerében alul és kívül marad a kijelentések és megnyilatkozások rendszerszerűen kezelt lehetőségein. Kijutunk-e végre a szógegtőből? □

17 ■ Carlo Ginzburg: Unus testis. A zsidók kiirtása és a valóság elve. In: uő: *Nyomok, bizonyíték, mikrotörténelem*, Kijarat, Bp., 2010. 291. old.

18 ■ Esterházy Péter: Egy május. *Pompeji*, 1990. 3. szám, 31–48. old., itt: 33. old.

19 ■ György Péter: Nagy Imre, Kádár János és az MSZ(M)P. In: uő: *Mifelénk. Esszék, tanulmányok, 2003–2008*. ÉS, Bp., 2008. 196–197. old.

AMIT (OTT)HAGYTAK

RÁKAI ORSOLYA

Szubjektív, ez volt az első érzésem. Provokatív, ez a második. De – hogy a tárgyalt könyvnek megfelelően jó előre meghatározzam a saját pozíciót – nem tudom azt mondani, hogy nem fájdalmasan ismerős. Igen, emlékszem, milyen nehéz és furcsa volt megszokni, hogy lányok nem voltak az ifjúsági irodalomban meg a kötelező olvasmányokban. Emlékszem, amikor a fogalmazások során azonosulnom kellett Tutajostól az egri vár harcias védőin és Nemesek Ernőn át Nyilas Misiig mindenféle kis- és nagyfiúkkal, s megtanulnom ilyenformán, mit érez a természettel, a hazával, a közösséggel szemben egy „gyerek”. Lányok pedig csak az átkos, lenézett és a tanár néni által komolytalannak bélyegzett pöttyös és csikos könyvekben voltak (amelyeket így persze titokban mind végigolvastunk a húgommal, majd ellensúlyozásul pár Verne Gyulát meg Coopert is, hogy szó ne érje a ház elejét). Aztán arra, hogy micsoda meglepetés volt, amikor először kiderült számomra (már jócskán az általános iskola legvégén), hogy a magyar irodalomban léteztek írónők, sőt ma is akad egy-kettő. (Nem sok, nézegettük mindig a Szép verseket, általában ugyanazt a két-

Menyhért Anna:
Női irodalmi hagyomány
Napvilág Kiadó, Budapest, 2013.
260 oldal, 3200 Ft

három nénit találtuk meg a sok-sok kis bácsis képkocka között.) De ezekből az írónőkből sose kellett dolgozatot írni, nem voltak kötelezők, nem voltak érettségi tételek, nem voltak fontosak. Arra is emlékeztem, milyen nehéz

volt immár évtizedekkel az általános és középiskolai dolgozatok után megszabadulni attól az érzéstől, hogy ezek nem fontosak, említésre nem méltó, tudományosan pedig különösképpen érvénytelen dolgok.

Menyhért Anna könyve tehát nagyon is ismerős érzéseket mozgósít, s azt a régi zavart is felelevenítette bennem, hogy ezt mégse kéne, mit fognak szólni hozzá, biztos csak eltúloztam, ez így van rendjén, lányok nincsenek, nem is írnak, vagy ha írnak is, kilencven százalékban elfelejtik őket, de hát erről olyan kínos beszélni. Van olyan, persze, hogy női irodalmi hagyomány, én is tudom, hogy van, hiszen olvastam őket, azt is tudom, hogy vannak benne nagyszerű művek, legalábbis szerintem nagyszerűek, és vannak nagyon izgalmasak meg előremutatók, legalábbis szerintem azok. De erről nem illik beszélni, ez magánügy, magánvélemény – a tudomány pedig nyilvános tér, reflektor, objektivitás és felelősség.

1. NEMHAGYOMÁNY

A *Női irodalmi hagyomány* című, tavaly megjelent, öt XX. századi magyar női szerző¹ recepciótörténetét tárgyaló kötetrel már több kritika is foglalkozott. A genderkutatás több évtizedes, szerteágazó fejlődésének eredményeit egyszerre ismertetni és alkalmazni igyekvő kísérletet a honi kritikai diskurzusra túlnyomórészt jellemző, a kétesnek érzett tárgyat két ujjal óvatosan magától messze eltartó fanyalgástól² a hazai közeg elutasító voltát keserű tárgyilagossággal konstatació, de elfogulatlanságra törekvő értékelésen át³ a kötet saját elméleti kontextusát és elvi alapvetéseit maximálisan szem előtt tartó, értő ismertetésig⁴ terjed a fogadtatás palettája. E sokszínűség ellenére Menyhért radikális kísérlete egyelőre nem indított el jelentősebb vitákat sem az irodalomtörténet-írás reflexivitása, sem a kánon(ok) képződésének társadalmi meghatározottsága, sem a „jó mű” evidens meghatározhatatlanságát szavatolni hivatott esztétikai érték egyértelműségének megkérdőjelezhető volta, nem is annyira rejtett ideológiakuma, illetve történeti jellege kérdéskörében. Ez azért is különös, mert ugyanakkor

a magyar irodalomtudomány utóbbi mintegy harminc évére épp az volt jellemző, hogy felvetette, nem egy esetben integrálta ezeket a kérdéseket, számot vetett velük, recipiálta a külföldi szakirodalom vonatkozó elméleteit. Ma, úgy gondolom, nemigen van idehaza olyan komolyabb irodalomtörténész, aki ne hallott volna olyasmit, hogy az irodalomtörténet-írás (illetve bármiféle történeti leírás) egyrészt egy speciális nar-

1 ■ Erdős Renée, Nemes Nagy Ágnes, Czóbel Minka (bár az ő munkásságának jelentős része még a XIX. századra esik), Kosztolányiné Harnos Ilona és Lesznai Anna.

2 ■ Kántás Balázs: Alternatív női irodalomtörténet? (könyvkritika) *Menyhért Anna, Női irodalmi hagyomány, Napvilág Kiadó, 2013* <http://apokrifonline.wordpress.com/2013/12/21/alternativ-noi-irodalomtortenet-konyvkritika/>; Papp Sándor Zsigmond: A rezervátum nőiessége, <http://www.maszol.ro/index.php/velemeney/18658-papp-sandor-zsigmond-a-rezervatum-noiessége#sthash.HPX0MCfC.dpuf>

3 ■ Kádár Judit: Visszamenőleges hagyományépítés (Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*). *Jelenkor*, 2013. 11. szám, <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2843/visszamenoleges-hagyomanyepites>

4 ■ Nagy Csilla: A hagyomány neme (Menyhért Anna: *Női irodalmi hagyomány*. Napvilág, 2013; Borgos Anna: *Nemek között. Nőtörténet, szexualitástörténet*. Noran Libro, 2013). *Műút*, 2013. 4. szám, <http://www.muut.hu/?p=3592>

ratív műfaj, melynek poétikai intenciói megerősíthetik vagy alááshatják, amit a „tények elmondanak”; hogy a kánonok létrejötte és működése hatalmi viszonyoktól „szennyezett”, és közösségi identitásképző archiváló intézményként működésük elválaszthatatlan az őket létrehozó és használó társadalmi közegektől; hogy az irodalom intézményei a társadalmi nyilvánosság tereiben léteznek, ezért az intézményekhez való hozzáférést (vagyis eleve az íróként láthatóvá és „emlékezetessé” válást) kiemelten befolyásolja, hogy az illető szerző milyen mértékben és hogyan férhet hozzá egy adott időszakban és térben a társadalmi nyilvánossághoz; vagy hogy az esztétikai érték nem egy és oszthatatlan, korokon-tereken felülemelkedő univerzálé, mely minden időben, mindenki számára ugyanúgy, kétely nélkül egyértelmű csúcsként értelmeződik; hogy az irodalomtörténet-írás feladata nem kizárólag az egyszer valamilyen elvek alapján „jó művé” avatott alkotások újrameg újrakontextualizálása lehet kiválóságuk pusztá újbóli kinyilatkoztatása céljából; végül hogy klaszszikussá nem „válnak” egy mű, hanem a kritikai befogadás izgalmas és bonyolult folyamata teszi azzá, s a tökéletes mű nem patlan ki teljes fegyverzetben (mondjuk) egy halmozottan hátrányos helyzetű, jogfosztott népesség fiából-lányából, s nem tör utat automatikusan magának pusztá önértékénél fogva a kritikai közeg elitjében. Ezt a sort természetesen hosszasan lehetne folytatni és részletezni, e megengedhetetlenül hosszú mondattal mindössze annyi volt a célom, hogy rámutassak: különös annak a diszciplínának a működése, amely elméletben tudomást vesz önnön sajátosságairól, ha azonban gyakorlati kérdésekkel kerül szembe, melyek önnön felépítését, konstruáltságát, működésének legalapvetőbb jellegzetességeit érintik (hiszen a *gender studies* pontosan ilyen kérdéseket intéz hozzá), akkor mintha megfelelkezne a tudományos reflexivitásról, az elméleti tudatosságról, és vagy kétségbeejtően bornírt és tudománytalan reakciókat produkál, vagy hallgat.

Könyve bevezető részében Menyhért Anna is számot vet azzal, hogy a női irodalom kutatása (önértékén túl) hasznos kérdéseket vethet fel az iroda-

lomtörténet hagyományos fogalmainak vizsgálatához is. Mindenekelőtt a kánon(ok) sajátosságait érthetjük meg alaposabban, több oldalról a genderkutatás felől nézve, de az értékelés, az érvelés és a legitimáció aprólékos megfigyeléséhez is igen értékes és érdekes pozíciót jelöl ki ez a nézőpont. Menyhért célja azonban alapvetően nem a hazai, genderszemponctoktól mentes, „mainstream” irodalomtudomány kritikája, hanem egy *másik* lehetséges hagyomány feltárása,

az apáról fiúra öröklődő irodalom helyett az illegitim, láthatatlan anyai örökség képének megalkotása, illetve első vázlata. Eljárása tehát nem kritikai, hanem afirmatív – s paradox módon épp emiatt tűnik vehemensnek kritikainak. A feminista kritika, a gúnokritika és a női írás diskurzusainak egymásba oltásával ugyanis olyan vizsgálati teret, módszert és nyelvet teremt magának, amely kizárólag a „mainstream” által megtagadott, kiutasított, érvénytelenített jellemzőkből épül fel. A tudományos személytelenség helyébe így a hangsúlyozott személyesség lép, a „fehér” kronológia helyébe a vállaltan szubjektív napló-időszámítás, a biográfiai szerző és a szöveg szigorú elválasztása helyébe következetes egybeolvasásuk, szellem és irodalom magától értetődő viszonya helyébe test és írás összetett, de meghatározó erejű kapcsolata.

Foucault szavaival élve: a diskurzus üres helyeit, a kizártat próbálja ezzel játékba hozni és megszólaltatni Menyhért, a kizárt témákat a kizárt eljárások, beszédmódok bevonásával.

Kétségtelen, hogy ezzel a módszerrel nagyon sok mindent meg lehet láttatni, amit máshogy talán nem, legalábbis nem ilyen érzelmi meggyőző erővel. Be lehet mutatni például, hogy a kvázikontextualizáló eljárások (például Erdős Renée vagy Lesznai Anna esetében) hogyan érik el épp az ellenkező hatást: az adott életmű megszólíthatatlanná, érdektelenné és így irodalmi szempontból értéktelenné válását. Be lehet mutatni azt is, hogy az intézményes emlékezés, a muzealizálás hétköznapi valósága gyakorlatilag szintén egyaránt eredményezhet mumifikálást és felejtést. S azt is láthatóvá lehet tenni (ahogy Nemes Nagy Ágnes, Harmos Ilona és Czóbel Minka esetében is),

mennyire nem azonos feltételekkel indul egy női és egy férfi szerző kritikai fogadtatása, s mennyire nem pusztán a „mű maga”, a mű minősége és önértéke a döntő a kritikai utóélet alakulásában, hogyan öröklődnek tudományos szempontból megdőbbségek inadekvát, kisszerű, szexista jelzők, melyek azonban szinte kijelölik az adott (női) szerzők kánonbeli pozícióját. S láthatóvá tehető az íróknak témáinak újszerűsége, idegensége, látásmódjuknak a hagyományosan „nem nélküli” (férfi) irodalomtól való, sokszor áthidalhatatlannak tűnő távolsága – valamint az az érdekes paradoxon is, hogy minderről az irodalomtörténetírás annak ellenére sem kíván tudomást venni, hogy esztétikai alapértékei között előkelő helyet foglal el az eredetiség, az újdonság és az egyéni szemlélet.

A kötet bevezetőjében idézett kérdések közül azonban arra, hogy könnyen ki lehet-e egészíteni a kánont a nők, a kisebbségek vagy a hátrányos helyzetű társadalmi csoportokhoz tartozók műveivel, Menyhért Anna könyve egyértelmű, bár implicit nemmel felel. Nem, egyáltalán nem könnyen, sőt. A magyar irodalomtörténeti leszámolás vonala férfiágon vezet, akár apák és fiúk, akár mesterek és tanítványok metaforarendszerében íródik le, nincs leányági örökösödés, a „leány tanítvány” elképzelhetetlen, és a szakmai közvélekedés szerint eleve több mint gyanús – mutatja be Menyhért. Anyai elődök, női mesterek nemhogy nincsenek, már a hozzájuk való viszony is elképzelhetetlen, még metaforikája sincs. Ezért próbálja Menyhért minden fejezetben a tárgyalt női szerzőhöz fűződő saját viszonyának bemutatásával megalkotni a hiányzó kapcsolatot, megteremteni azt az időbeli hidat, amely lehetővé teszi a hermeneutikai viszony kialakítását, egyszersmind e szerzők életművének irodalomtörténeti újratárgyalását, rekontextualizálását. Menyhért könyve azt sugallja, hogy minden egyes író esetében újra és újra végre kell hajtunk e feltáró műveletet, az eltűnt, apokrif hagyományok végpontjára állva bemutatnunk, hogy e művek nemcsak hogy megszólíthatók, de akár máig ható művészi előzmények is a ma alkotója és professzionális olvasója számára (ami a kanonikus pozíció elérésének kimondatlan előfeltétele).

2. NEMÉRTÉK

A magyar kritikai közgondolkodásban máig többé-kevésbé általánosnak mondható az a vélekedés, hogy az igazi irodalmi értéknek nincs neve, a kiemelkedő irodalmi alkotásokban „a mondat, szerkezet, a varázslat maga”, ahogyan Menyhért egyik kritikusa is fogalmaz, nem nélküli.⁵ A mű beszél és jótáll magáért, nem szükséges hozzá a nemi címke mint captatio benevolentiae, sőt az kifejezetten gyanús, dilettantizmusra utaló jel: a megfelelő tehetség és szakmai vértetizet híján lévő alkotók túlzott ambíciójából adódik csupán a „könnyítés”, a külön pálya és külön megítélés vágya. Holott az olvasó is megszabadul az esztétikai befogadás során saját nemi korlátaitól, s a valódi

esztétikumot egyformán képes értékelni férfi és nő. E vélekedés teljes előfeltevés-rendszerével immár több évtizedes, terjedelmes és sokrétű szakirodalom vet számot, itt pusztán egyetlen dolgot emelek ki.

E klasszikus vélekedés alapja tulajdonképpen az az esztétikai esszencializmus, amely a modern irodalmi mező legsajátabb, központi jellegzetességének, az autonómiára törekvésnek és az autonómia védelmezésének jele és egyben terméke, s egyszersmind a művészeti mező vakfoltja is, amennyiben nem lát rá önnön lehetőségfeltételeire. Bár az esszencializmus egyfelől elkerülhetetlennek és a művészeti mező autonómiájának (s ezzel mozgásteret, működése biztosításának) fenntartásában játszott szerepe miatt üdvözlendőnek tűnik, valójában annak a sajátos gyakorlatnak a terméke, amelyet Pierre Bourdieu kettős történetietlenítésnek nevez: a szándékos megfeleledzést a műre irányuló tekintet kontingenciájáról, történeti-társadalmi esetlegességéről és meghatározottságáról. Ebből azonban az következik, hogy „attól kell tartanunk, hogy a normativitás szubjektív tapasztalata csak illúzió (mely maga is a feltételek azonosságán vagy legalábbis a pozíciók homológiáján alapul), amely az eredeti üzenetet alkotók és »alkalmazók« habitusának és érdekeinek rokonságából született. És vállalva esetleg a *babonaság* vádját is, nem kellene a múltból örökölt minden forrást a két határterület, a termelési és befogadási feltételek történeti kritikájának alávetni és alárendelni?”⁶

A történeti kritikáról szólva nagyon tanulságos, hogy a fent idézett mai kritikus szinte szóról szóra megismétli a majdnem száz évvel ezelőtt, a *Nyugat* írói kapcsán leírtakat, mondván, „azok közé tartozom, akik úgy vélik, hogy a probléma ma már részben megoldódott. Az utóbbi húsz év irodalomtörténetét nem lehet megírni úgy, hogy mellőzzük számos női szerző [...] művét. Ennyire még a legszenilisebb elme sem képes torzítani. Vagyis a jövő tankönyvei, ellenében a maiakkal, igenis arról fognak árulkodni, hogy nők is írnak, s az irodalom nem csupán szomorú férfiak luxusa.”⁷ Holott hogy ez bizony minden további

5 ■ Papp: A rezervátum nőiessége.

6 ■ Pierre Bourdieu: A tiszta esztétika keletkezéstörténete. Ford. Keresztúrszki Ida. In: Rákai Orsolya (szerk.): *A háló, a halálszok és a halak: Tanulmányok a mezőelmélet, a diskurzusanalízis, a rendszerelmélet és az irodalomtörténet-írás néhány kapcsolódási pontjáról*. Osiris–Pompeji, Bp. – Szeged, 2001. 41. old.

7 ■ Papp: A rezervátum nőiessége.

8 ■ A gender szempont hazai érvényesíthetlenségének és a női szerzők különös pozíciójának okát szintén illyesmiben látta Gács Anna (Beteljesületlen várakozások: Nőírók egy kis irodalomban. *Beszélő*, 2000. 4. szám, <http://beszelo.c3.hu/cikkek/beteljesületlen-varakozasok>). Hasonlóan fogalmazott (bár nem tudományos, hanem publicisztikai közegben) Gordon Ágata is (Írók botja. *Eső*, 2003. 4. szám, <http://esolap.hu/archive/entryView/578>).

9 ■ Vö. „tulajdonképpen nem egyebet szándékozik tenni, mint bizonyos szempontból átírni az irodalomtörténeti kánont [...] bármennyire is nagyszabású vállalkozás Menyhért Anna alternatív női irodalomtörténet-írásának kísérlete, az eredmény a szerző helyenként túlzottan elfogult nézet- és érvrendszeréből és a túlzottan személyes olvasásmódból adódóan sajnos töredékes.” (Kántás: Alternatív női irodalomtörténet?)

nélkül megtörténhet, és generációnként újra meg újra meg is történik, azt épp Menyhért kritizált könyve és gondolatmenete mutatja: épp abból indul ki, hogy a század első harmadának és a századközépnek annak idején elismert írói közül Kaffka Margit kivételével senki sem élte túl az utókor elhallgatásában és elfordulásban megnyilvánuló szigorú ítéletét, s a század második feléből is az egyetlen Nemes Nagy Ágnes tartja említésre és emlékezésre méltónak a magyar irodalomtörténet. A tankönyvek pedig a mai napig nem tudnak női szerzőkről (s a jelen helyzetet alapul véve, amikor a „gender” az oktatáspolitikában egyre inkább valamiféle obskurus, félelmetes szitokszóként működik, nemigen reménykedhetünk benne, hogy a közeljövőben ez jelentősen megváltozna). Pedig a kortársak mind a századelőn, mind a későbbiekben mindig buzgón üdvözölték a nők jelentkezését az irodalomban, és az imént idézett kritika szerzőjéhez hasonló reményeket fogalmaztak meg. Vajon mind tévedtek volna? De akkor mi magyarázza, hogy az általában ugyanezen kritikusok által üdvözölt és elismert férfi szerzőket jóval nagyobb arányban őrizte meg az irodalmi emlékezet? Az ő esetükben nincsenek tévedések?

Úgy gondolom, fölösleges tovább boncolgatni ezt az ellentmondást, és elegendő annyit leszögezni, hogy a magyar kritikai és irodalomtörténeti gondolkodást számos okból hagyományosan nem annyira a kánon kialakulásának lehetősége és dinamikája izgatja, mint inkább a kánonok által megőrzésre és kutatásra méltónak ítélt művek, amivel óhatatlanul legitimálja az adott kánon implicit értékrendjét. Ráadásul a XX. századi irodalom esetében erre rátelepszik a „kettészakadt” irodalom szomorú problémája, a „valódi” magyar irodalmi hagyomány örökségéért folyó állandó, politikailag motivált harc is. Természetesen nem arról van szó, hogy a vitáknak ne lenne valós tétje, pusztán arról, hogy ez a helyzet roppantul szűkíti az irodalomtörténeti gondolkodás látóterét is, a nemzetközi tudományos tájékozódásról nem beszélve.⁸ Az esztétikai esszencializmus alapján állva ugyanis per definitionem lehetetlen a történeti kutatás, pusztán érveket lehet válogatni a múltból az előfeltevéseink szerint eleve jó műalkotásként meghatározott művek szükségszerűen jó volta mellett.

Menyhért Anna választott stratégiája – az, hogy a diskurzus „kizárt pontjait” és letiltott eljárásait hozza játékba – kétségtelenül keltheti azt az illúziót, hogy szándéka „a” kánon főszereplőinek kicserélése, de legalábbis az általa tárgyalt szerzőknek az érvényes irodalmi kánon legfelső szintjére helyezése,⁹ bár egy effajta olvasatot csak munkája igen felületes és preconcepciózus olvasása eredményezhet. A kötet íróportréit olvasva ugyanis jól látszik, hogy másról van szó: azt szeretné elérni, hogy egy másfajta értékrend, másfajta gondolkodás bevonásával láthatóvá és értelmezhetővé tegye a műveiket. A kánonokról és irodalmi értékekről való gondolkodás ilyenfajta tágitása számos nyugati és közép-európai irodalomban lezajlott, s nemcsak a női szemléletmódok, hanem az

egyéb – másként, idegenként – meghatározott társadalmi kisebbségek látásmódja is megjelenhetett, ami árnyalta a korábbi mainstream irodalomban róluk alkotott egyoldalú, esetleg kifejezetten negatív képet, és sokkal gazdagabb tartalommal telítette az „általános emberi érték” fogalmát. Összességében pedig, ami talán a legfontosabb, az irodalomról való gondolkodás jóval reflektáltabb lett s az ideologikus előfeltevések az új nézőpontokból láthatóvá és megkérdőjelezhetővé váltak. Valami ilyesmi lehetett a célja Menyhért Annának is, ám véleményem szerint a magyar helyzet sajátosságai miatt ez az elképzelés nagyon optimista volt. Számítalan jogos és helyes szempontot vet fel, de túlságosan radikálisan lép fel ahhoz, hogy a jelen körülmények között párbeszédképes maradjon a hazai irodalomtudományos, illetve irodalomtörténet-tudományos diskurzusok résztvevőivel.

A kánont ugyanis – ahogyan a foucault-i diskurzust, de például a rendszerelmélet szerint értett rendszert is – az határozza meg, amit kizár. Amit pedig (az irodalom esetében) kizár, az épp ennek az aktusnak a következtében határozódik meg úgy, mint ami nem érték, nem irodalom, nem műalkotás, nem professzionális (vagyis értéktelen, dilettáns lektúr). A megvont határ természetesen folyamatosan el-eltolódik, és nem is feltétlenül explicit formában, mivel gyakran épp a kizáró, határkijelölő művelet alkotja egy-egy kánon vakfoltját. Azok a stratégiák, amelyekre Menyhért Anna a magyar irodalom női hagyományának feltérképezése során támaszkodik, épp a kizárt, nem tudomásul veendő, értéktelen, nem párbeszédképes oldalhoz tartoznak – s így az esztétikai esszencializmus talaján álló kánonlegitimáció számára befogadhatatlanok és elutasítandók, hiszen veszélyeztetik a kánont létrehozó és fenntartó határokat. Felépíthető ugyan egy párhuzamos irodalomszemlélet, ez azonban egyrészt pusztán negatív lenyomata lehet az őt kizárónak (s így épp az fogja meghatározni, amit elkerülni szándékozott – a feminista irodalomelméletnek is egyik régi paradoxona ez), másrészt pedig hermetikusan el lesz zárva a másiktól. Szélsőséges esetben a külön irodalomfogalom és külön kánon létrehozását külön intézményrendszer, kiadói hálózat, díjak stb. létrejötte is követheti, ahogyan az a magyar irodalomban is bekövetkezett politikai-ideológiai alapon a XX. század első harmadában, és manapság minden korábbinál virulensebbnek, elkeserítőbbnek és meghaladhatatlannak látszik. Hangsúlyozni szeretném, hogy ezek nem pusztán eltérő irodalomfelfogások egy közös (s ezért végső soron párbeszédképes) diskurzív mezőn belül: mivel a különbségtétel az értékes/értéktelen, illetve az érvényes/érvénytelen mentén történik, egymást kizáró, és szükségképpen egymás teljes érvénytelenítésében érdekelt fogalmi rendszerekről van szó.

Úgy gondolom, hogy a gender szemlélet sokkal érdekesebb, értékesebb és a hazai tudományosság számára fontosabb annál, hogy vele kapcsolatban is ezt kockáztassuk. Ezért nem tartom igazán szerencsésnek Menyhért Anna döntését. Könyvének azonban

számos olyan része van, ahol másfajta eljárásokat is találunk, például genealógiai szemléletű, kritikátörténeti szoros olvasást. Különösen sikerültnek érzem ezt a Czóbel Minkáról írott fejezetben, ahol ez az eljárás nemcsak a fogadtatástörténet abszurd kanyarjait tárja elő, de azt is, hogy a viszonylag bőséges szakirodalom hogyan válik mégis *nem-beszéléssé*, elhallgatássá, hogyan válik az „igen, igen, de” típusú érvelés Czóbelnél az irodalomtörténeti folyamatból való kiiktatás mindennél hatásosabb módjává. Az olvasó felismeri a kettős mérce alkalmazásának minősített eseteit is (például az esztétizmus megítélésében Czóbelnél és másoknál), amit érvényes módon valószínűleg csak a kritikátörténet hasonlóan aprólékos szoros olvasása mutathat (és – talán – számolhat) fel.

3. NEMTUDOMÁNY

Visszatérve Bourdieu állításához az esztétikai esszencializmus paradox működéséről (hogy az egyfelől a művészet autonómiára törekvésének előfeltétele, másfelől viszont a művészeti mező működésének megértését lehetővé tevő kritikai reflexió gátja), Bourdieu célja e paradoxon kiélezésével az volt, hogy bemutassa, „lehetséges egy olyan, a gondolkodás társadalmi feltételeiről folyó gondolkodásmódot kialakítani, amely a gondolkodásnak megadja a saját feltételeivel szembeni szabadság lehetőségét”.¹⁰ A „hagyományban való benneállás” véleménye szerint ugyanilyen illuzórikus: bizonyos feltételek tudatos semmibe vételén és bizonyos álláspontok intézményes megerősítésén alapul. A tradicionalizmusnak nemcsak az egyéni különbségeket, de a közösség távolról sem homogén voltát is el kell fednie, el kell vetnie a tradíció (a hagyomány és a hagyományozódási folyamat) genealogikus vizsgálatát ahhoz, hogy kétely nélküli, egyedüli vonatkoztatási ponttá lehessen. A kettős történeti meghatározottság tudatosítása hiányában, mondja Bourdieu, „olyan anakronisztikus és etnocentrista »megértésre« kárhoztatjuk magunkat”, mely „a legjobb esetben sem lesz tudatában a saját elveinek”, s épp ez „a saját létrejöttének társadalmi feltételeivel tisztázatlan viszonyt fenntartó elidegenedett »megértés« az oka a hagyományhoz fűződő, hagyományosan belemerülő és távolságtartásra képtelen, tapadó viszonyoknak”.¹¹ A (XIX. századi „nemzeti tudományokat” meghaladó értelemben) poszt nacionalista, professzionális tudományos diszciplínákként elkülönülő történeti jellegű kutatások ilyenformán – ha tetszik, ha nem – lényegében a modernizáció emancipatorikus programjának kiterjesztésében érdekeltek, s ennek gyakorlati elősegítői. E törekvés a kritikai kultúrakutatásnak nevezett irány esetében a legnyíltabb, ám ott van minden valóban tudományosságra törekvő (vagyis nem egy prekoncipiált, értéktelített mai kép legitimálása érdekében szelektáló) kutatásban. A Magyarországon az elfogadástól igen-igen távol álló genderkutatások éppen ilyen vizsgálatokat végeznek (illetve végeznének, ha lehetne). Menyhért Anna könyve azonban

legalább ilyen szorosan kapcsolódik a foucault-i genealógiának a hazai tudományosságban egyébként már bevett fogalmához is, amennyiben a saját jelenünk „mélystruktúrájában” rejtőző, szinkrón módon szinte megragadhatatlan hatalmi struktúrák eredetét, történeti viszonyrendszerét vizsgálja a társadalmi nemek kontextusában. Ez az explicit genealogikus szándék óvja meg az esszencializmustól is: amikor a tárgyalt szerzők kiválasztásának „önkényes” voltáról, a hozzájuk vezető saját útjának könyve részévé tételéről beszél, épp azt hangsúlyozza, amit az iménti idézetben Bourdieu a megfigyelést lehetővé tevő, a hagyománytól való (a sajátként meghatározott hagyománytól is!), távolságtartásról mond. A genealogikus vizsgálódás pedig könyve szorosabb értelemben vett kritikátörténeti részeiben bizonyul a legtermékenyebbnek.

Azért idéztem fel Bourdieu és Foucault néhány idevágó gondolatát, hogy megindokoljam, miért nem szabad, hogy Menyhért Anna könyve és az általa felvetett téma és alkalmazott megközelítésmód (a társadalmi nemek kutatása) befogadhatatlanul idegen jelenség legyen a magyar irodalomtörténeti gondolkodás számára, és hogy jelezzem, több okból is kifejezetten üdvözlendő volna e szempontok következetes érvényesítése a szakma egészében. A *Női irodalmi hagyomány* című könyv ugyanis – talán némiképp szándékai ellenére – épp arról győz meg, hogy a hagyomány nem lineáris, nem lezárt és nem kizáró, hanem sokarcú, sokrétű: apák és anyák, lányok és fiak bonyolult összjátéka és játszámája, még akkor is, ha általában érdekeinknek vagy preferenciáinknak megfelelően e sokféleség igen jelentős részeiről épp nem is veszünk tudomást. □

10 ■ Bourdieu: A tiszta esztétika keletkezéstörténete, 45. old.

11 ■ Uo. 42. old.

TUDÁS ÉS IGAZOLÁS*

TÓZSÉR JÁNOS

Forrai Gábor:

Kortárs nézetek a tudásról

L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2014.

220 oldal, 2200 Ft

1. MILYEN A KÖNYV?

Forrai Gábor legújabb könyve kiváló könyv. Ennek mint olvasó örülök, mint recenzíóíró kevésbé. Számos bírálat szerzőjeként ugyanis azt az általános tanulságot szűrtem le, hogy jó könyvről sokkal nehezebb recenzíót írni, mint rosszról.

Filozófiai műről lévén szó, azt lehetne hinni: mégsem lehet olyan nehéz recenzíót írni Forrai könyvéről. A filozófiában nincsenek konszenzuálisan elfogadott elméletek, egyetlen filozófiai probléma sincs, amelynek megoldásában a filozófusok egyetértének,¹ ennél fogva bármilyen álláspont mellett érvel is egy filozófus, a recenzens – ha járatos a témában – bizonyosan rá tud mutatni a javasolt koncepció nehézségeire. Mivel minden filozófiai elméletnek vannak nehézségei.

Csak hogy Forrai új könyve nem saját filozófiai álláspontjának kifejtése, mint több korábbi munkája,² hanem filozófiai *tankönyv*: bevezetés az ismeretelméletbe. Episztemológiai problémákat tárgyal, és részletesen elemzi a bemutatott elméletek erőit és nehézségeit.

Miért jó a könyv? Egy filozófiai tankönyvet három kritérium szerint kell értékelnünk. Mennyire relevánsak a tárgyalt témák a kortárs diskurzusban? Mennyire világos a szöveg, az olvasó megérti-e a könyvből az ismertetett elméleteket, valamint a mellettük és ellenük felhozott érveket? Mennyire marad semleges a szerző az elméletek bemutatása során?

Forrai mindhárom szempontból kiválóan teljesít. Tankönyve valóban az utóbbi harminc-negyven év

legintenzívebben tárgyalt episztemológiai problémáit ismerteti, és valóban a legfontosabb kortárs ismeretelméleteket elemzi. A gondolatmenet kifejtése olyan világos, hogy az valamennyiünk számára példaértékű. S végül: egyetlen ponton sem részrehajló. Nem fukarkodom a dicsérettel: az angolszász típusú filozófiai tankönyvek valamennyi erőnyét felvonultatja.

És hát éppen ezért nehéz a recenzens dolga. Forrai könyve nem ingerel vitára. Nincsenek benne fogalmi tisztázatlanságok, tévedések, melléfogások, inkonzisztenciák, érvelési hibák, értelmetlen vagy homályos mondatok. Amikor egy rossz könyv hibáira felhívjuk a figyelmet, az olvasó képet kap arról, hogy *milyen* az a könyv. Ezt sokkal nehezebb megmutatni egy jó könyv esetében.

Forrai könyve *hiánypótló* munka, hiszen egy-két rövidebb bevezető írást³ leszámítva, az utóbbi évtizedekben nem született a kortárs ismeretelméletet részletesen és szisztematikusan bemutató magyar mű. Jó, hogy a nyelvfilozófia- és a két metafizika-tankönyv⁴ után végre van magyar ismeretelmélet-tankönyv is a piacon. Ráadásul élvezetes olvasmány mind a stílusa, mind a jól kiválasztott, szellemes példái miatt. Úgyhogy feladatommak azt tekintem, hogy miután elmondom, hogyan épül fel a könyv, megpróbálom a filozófia iránt érdeklődők kíváncsiságát felcsigázni, és kedvet ébreszteni az olvasáshoz.

2. HOGYAN ÉPÜL FEL A KÖNYV?

Az ismeretelméleti tankönyv írójának keze meg van kötve, mivel masszív egyetértés van a szakmában arról, hogy milyen problémákat kell tárgyalnia, és milyen elméleteket kell könyvének mindenképpen tartalmaznia.

A kontraszt kedvéért vegyük a metafizikát, ahol már a tárgyalandó problémák körének meghatározá-

* ■ Köszönettel tartozom Márton Miklósnak a könyvről szóló beszélgetéseinkért. A tanulmányhoz vezető kutatás az Európai Unió és Magyarország támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében valósult meg, és az OTKA K 109638 számú kutatási pályázata támogatta.

1 ■ Erről részletesen: Tózsér János: Hihetünk-e komolyan és őszintén filozófiai elméletekben? *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 1. szám, 159–172. old., és uő: Maradok szkeptikus, tiszteltetl. *Magyar Filozófiai Szemle*, 57 (2013), 2. szám, 135–146. old.

2 ■ Például: Forrai Gábor: *Reference, Truth and Conceptual Schemes: A Defence of Internal Realism*. Kluwer, Dordrecht–Boston–London, 2001.; *Jelek tana: Locke ismeretelmélet és metafizikája*. L'Harmattan, Bp., 2005.

3 ■ Lásd: Scott Sturgeon – Michael G. Martin – A. C. Grayling: Ismeretelmélet. Ford. Ambrus Gergely és Farkas Katalin. In: A. C. Grayling (szerk.) *Filozófiai Kalauz*. Akadémiai, Bp., 1997. 19–72. old.; Forrai Gábor: Bevezetés. In: uő (szerk.): *Mikor igazolt egy hit? Ismeretelméleti szövegyűjtemény*. Osiris – Láthatatlan Költégium, Bp., 2002. 7–28. old.

4 ■ A nyelvfilozófiai tankönyv: Farkas Katalin – Kelemen János: *Nyelvfilozófia*. Áron, Bp., 2002. A metafizika tankönyvek: Huoranszki Ferenc: *Modern metafizika*. Osiris, Bp., 2001.; Tózsér János: *Metafizika*. Akadémiai, Bp., 2009.

sában *sincs* egyetértés. A metafizika-tankönyvek egymástól lényegesen eltérő módon épülhetnek fel, és más-más metafizikai problémák bemutatását és elemzését tarthatják fontosnak. Cynthia Macdonald metafizika-tankönyve például a következő fejezetekből áll: materiális tárgyak, személyek és személyes azonosság, események, univerzálék és partikulárék;⁵ Jonathan Lowe-é pedig ezekből: azonosság és változás, szükség-szerűség, lényeg, lehetséges világok, okság és feltételek, cselekvések és események, tér és idő, univerzálék és partikulárék.⁶ Vannak ugyan átfedések, de látványosak az eltérések. Ekkora tematikai szabadság nem jellemzi az ismeretelméleti tankönyveket. Természetesen nem pontosan ugyanúgy épül fel valamennyi, de bizonyos témákat *mindegyik* tárgyal.⁷

Mindegyiknek foglalkoznia kell a tudás természetével, azzal, hogy milyen feltételeknek kell teljesülniük ahhoz, hogy valakinek tudást tulajdonítsunk. Tárgyalnia kell azt a kérdést, hogy vannak-e alapvető vélekedéseink, vagy nincsenek. Az előbbi álláspont képviselői a fundacionalisták, akik szerint az észlelésből és introspekciónál származó vélekedéseink nem szorulnak további igazolásra; az utóbbi hívei a koherentisták, akik szerint vélekedéseink igazolása holisztikus: egy vélekedést kizárólag a koherenciája igazolhat más vélekedésekkel. Továbbá egyetlen episztemológia-tankönyvből sem hiányozhat az ismeretelméleti internalizmus és externalizmus vitája. Az internalisták szerint valakinek a vélekedése csak akkor igazolt, ha az illető egyes szám első személyű nézőpontból hozzáfér azokhoz a tényezőkhöz, amelyek a kérdéses vélekedését igazolják; az externalisták szerint viszont olyan mechanizmusok is igazolhatnak vélekedéseket, amelyekhez az illető nem fér hozzá szubjektív nézőpontból: elegendő, ha a kérdéses vélekedésalkotó mechanizmus megbízható. És természetesen nem maradhat el a szkepticizmus tárgyalása sem, mivel a különböző szkeptikus érvek szándékolt konklúziója éppen az, hogy nem lehetséges emberi tudás.

E négy téma tárgyalása tehát *kötelező*, és Forrai könyvének is körülbelül kétharmada róluk szól. Egyharmadát a *szabadon választott* kérdések vizsgálata foglalja el. Közülük az első az a priori tudás lehetőségét érinti, vagyis hogy lehet-e vélekedéseinket a tapasztalattól függetlenül igazolni, és ha igen, hogyan. A második a relativizmus kérdése: vajon a különböző kultúrák különböző konceptuális sémáinak tudatában beszélhetünk-e abszolút értelemben vett igazságról? A harmadik a naturalizált ismeretelmélet, amely szerint a különböző episztemológiai problémák vizsgálatában figyelembe kell(ene) venni a természettudományok (különösen a kognitív tudomány) eredményeit.

Noha Forrai mindhárom szabadon választott témáját remekül exponálja és elemzi, magával a témaválasztással szemben vannak bizonyos fenntartásaim. (Lám, mégsem bírom megállni, hogy egy kicsit ne vitatkozzam.)

Először is, amennyiben létezik a priori tudás, akkor az a megismerés egyik forrása. Abban ugyan nincs

teljes egyetértés a filozófusok között, hogy ismereteink milyen forrásai lehetnek, de abban igen, hogy ismereteink jelentős része észlelésből (például az a vélekedésem, hogy el van szakadva az ingem), *mások beszámolójából* (például az a vélekedésem, hogy Ausztráliában élnek kenguruk) és *introspekciónál* (például az a vélekedésem, hogy fáj a derekam) származik.

Nem értem, Forrai miért éppen az a priori megismerésről ír, és miért csak erről. Hiszen mind az észlelési tudás, mind pedig az introspekció elemzése szervezettebben kapcsolódott volna a kötelező anyaghoz. Forrai a fundacionalizmus és koherentizmus bemutatásának két fejezetet és majdnem negyven oldalt szentel. A fundacionalizmus egyik alapvető kérdése, hogy mely vélekedéseink alapvetők, és e kérdésre – mint láttuk – az a sztenderd válasz, hogy az észlelésből és az introspekciónál származó vélekedéseink. Egy számmal sem volna, ha Forrai egyáltalán nem ír az a priori tudásról, és elhanyagolja a „megismerésünk forrásai” témát. Sokan tesznek így. Azonban nem szerencsés, ha minden indoklás nélkül csak az a priori tudást tárgyalja, különösen annak fényében, hogy megismerésünk más forrásainak elemzése jobban illeszkednének a könyv első kétharmadában mondottakhoz.

Második kifogásom a következő. A könyv utolsó fejezetében Forrai a naturalizált episztemológiát mutatja be, ami nem tartozik az ismeretelmélet sztenderd témái közé, lévén az episztemológia egészével kapcsolatos kritikai álláspont, amely szerint az episztemológusok hibát követnek el azzal, hogy „karosszék-filozófusok” módjára nem veszik figyelembe a megismerés empirikus kutatásának eredményeit. A hagyományos ismeretelmélet egészéhez kritikus viszonyuló álláspontok és alternatív megközelítések közül nem tudom, miért csak a naturalizált episztemológiát tárgyalja Forrai. Miért marad ki például a szociális episztemológia bemutatása, amely – szemben a naturalizált ismeretelmélettel – a tudás és a megismerés *társadalmi* jellegét hangsúlyozza?

3. HÁROM ISMERETELMÉLETI PROBLÉMA

Nézzünk meg kicsit részletesebben a könyvben tárgyalt problémák közül néhányat – szerintem a legfontosabbakat és egyben a legnyugtalanítóbbakat.

1. Mint a legtöbb ismeretelméleti tankönyv, Forraié is a tudás, pontosabban a propozicionális tudás természetének elemzésével kezdődik. Propozicionális tudáson egy *kijelentés* tudását értjük (például: „tudom,

5 ■ Cynthia Macdonald: *Varieties of Things: Foundations of Contemporary Metaphysics*. Basil Blackwell, London, 2005.

6 ■ Jonathan E. Lowe: *A Survey of Metaphysics*. Oxford University Press, Oxford, 2002.

7 ■ Például: Jonathan Dancy: *An Introduction to Contemporary Epistemology*. Basil Blackwell, London 1995.; Robert Audi: *Epistemology. A Contemporary Introduction to the Theory of Knowledge*. (3rd edition) Routledge, New York – London, 2011.; Matthias Steup: *Epistemology*. In: *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, 2005. <http://plato.edu/entries/epistemology>.

hogy a Nap messzebb van a Földtől, mint a Hold”, vagy „a kedves olvasó tudja, hogy $8 + 3 = 11$ ”). Miért a kijelentés és miért nem a mondat a tudás tárgya?

„Azért, mert a tudás tárgyát nyelvtől függetlennek tekintjük, a mondatok pedig mindig egy konkrét nyelv mondatai. Azt, hogy a fa úszik a vízen, Arisztotelész is tudta, jöllehet nem tudott magyarul. Amit tudott, s amit én is tudok, az a kijelentés, melyet »A fa úszik a vízen« magyar nyelvű mondat kifejez.” (9. old.)

A propozicionális tudást meg kell különböztetnünk a tudás egyéb fajtáitól. Egyrészt a képességtudástól, vagyis a tudás olyan eseteitől, mint hogy Tamás tud kerékpározni, vagy Béla tud sakkozni, másrészt az úgynevezett ismeretségbeli tudástól (*knowledge by acquaintance*), vagyis a tudás olyan eseteitől, mint hogy Tamás ismeri Budapestet, vagy Feri ismeri az anyja szeretőjét.

A propozicionális tudást természetét két lépésben szokás elemezni. Először azt vizsgáljuk, milyen szükséges feltételei vannak annak, hogy valaki tud egy bizonyos kijelentést, másodsor azt, hogy ezek a szükséges feltételek együttesen elégségesek-e ahhoz, hogy tudásról beszéljünk.⁸ A tudásnak a klasszikus – Platón *Theaitétosz* című dialógusáig visszavezethető és egészen a XX. század közepéig uralkodó – meghatározás szerint három szükséges feltétele van: *S* szubjektum tudja *k* kijelentést akkor és csak akkor, ha (1) *k* igaz, ha (2) *S* hiszi, hogy *k*, és ha (3) *S* igazoltan hiszi, hogy *k*.

Nem nehéz belátni, hogy mindhárom feltétel szükséges. Az (1) feltétel annyit mond: csakis igaz kijelentéseket lehet tudni. A kedves olvasó például nem

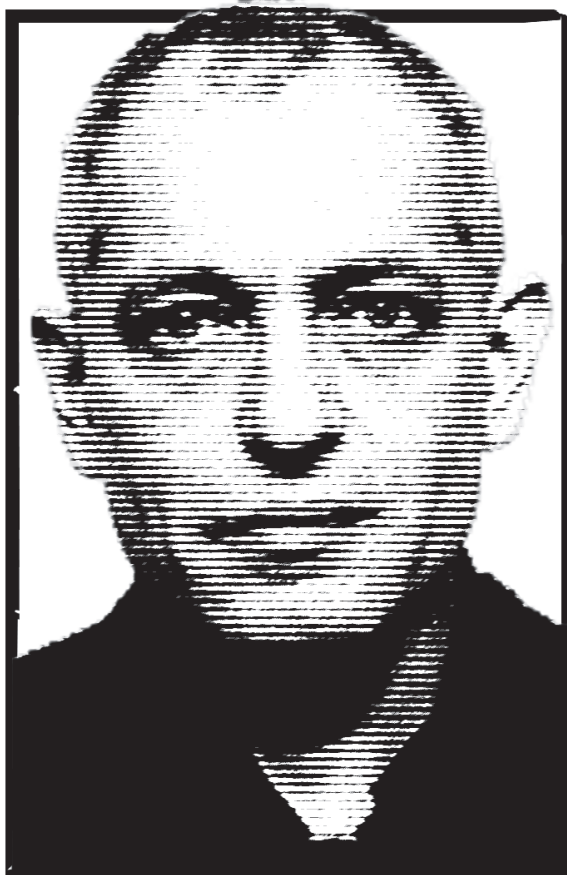
tudhatja, hogy Csajkovszkij ausztrál sorozatgyilkos, mert Csajkovszkij nem ausztrál sorozatgyilkos, és nem tudhatja, hogy $3 + 4 = 8$, mert $3 + 4$ nem egyenlő 8-cal. A (2) annyit mond: ahhoz, hogy valakiről azt állítsuk, hogy tud egy bizonyos *k* kijelentést, az szükséges, hogy az illető higgye *k*-t. A kedves olvasó nem tudja, hogy Liechtenstein fővárosa Vaduz, ha nem hiszi, hogy Liechtenstein fővárosa Vaduz, és nem tudja, hogy $3 + 4 = 7$, ha nem hiszi, hogy $3 + 4 = 7$. Végezetül a (3)

annyt mond: csak abban az esetben tud valaki egy *k* kijelentést, ha rendelkezik valamilyen igazolással vagy bizonyítékkal *k* igazságáról. E feltétel különbözteti meg ugyanis a tudást attól az esettől, amikor valaki véletlenül rendelkezik igaz vélekedéssel.

A tudás klasszikus meghatározásával csak első pillantásra van minden rendben. Nem plauzibilis egy vélekedés igazolásáról azt gondolni, hogy tévedhetetlennek kell lennie, vagyis olyannak, hogy garantálja a kérdéses vélekedés igazságát. Más szavakkal: nem plauzibilis azt állítani, hogy nem hihetünk igazoltan hamis kijelentésekben. Két okból sem. Egyrészt azért, mert ha egy vélekedés igazolásáról azt gondolnánk, hogy garantálnia kell a vélekedés igazságát, akkor – leszámítva talán a matematikai és logikai kijelentéseket – szinte semmit sem tud-

nánk. Másrészt vegyük például Ptolemaiosz elméletét. Ptolemaiosz nem igazolatlanul, hanem igazoltan hitte, hogy a Nap forog a Föld körül, ugyanis a geocentrikus világkép alapján számos olyan megállapítást vagy előrejelzést tett, amelyek összhangban voltak a tapasztalattal, s mi más volna egy természettudományos hipotézisnek megfelelőbb igazolása ennél. Ennélfogva: a (3) feltételt pontosítva a következőt kell mondanunk: *S* tudja, hogy *k*, akkor és csak akkor, ha *k* igaz és *S* fallibilisen (nem tévedhetetlenül) igazoltan hiszi, hogy *k*. Egyszóval: a propozicionális tudás nem más, mint fallibilisen igazolt igaz vélekedés.

A tudás e meghatározásával szemben azonban Edmund Gettier az 1960-as évek elején igen csak meggyőző ellenpéldákat hozott fel.⁹ Most nem Gettier eredeti (viszonylag körülményes) példáit említem, hanem azokat, amelyek Forrai könyvében sze-

8 ■ A legismertebb ettől eltérő elemzés Timothy Williamson nevéhez köthető. Lásd: Timothy Williamson: *Knowledge and Its Limits*. Oxford University Press, Oxford, 2000. (különösen az első és második fejezet), valamint uő: Is Knowing a State of Mind? *Mind*, 104 (1995), 415. szám, 533–565. old. Williamson e tanulmányokban amellet érvel, hogy a tudás primitív (tovább elemezhetetlen) mentális állapot.

9 ■ Lásd: Edmund Gettier: Igazolt igaz hit-e a tudás? Ford. Forrai Gábor. *Magyar Filozófiai Szemle*, 39 (1995), 1–2. szám, 231–233. old.

repelnek. Tegyük fel a következőt: Pontosan hat óra van. Tamás az órájára pillant, amely hat órát mutat. Ennek következtében az a vélekedés alakul ki benne, hogy hat óra van. Csakhogy Tamás órája már napokkal ezelőtt megállt. Vajon tudja-e ebben az esetben Tamás, hogy hány óra van? A tudás klasszikus meghatározása szerint tudja, hiszen (1) igaz az, hogy hat óra van, (2) hiszi, hogy hat óra van és (3) fallibilisen igazolt Tamás hite, mert nem a hasára ütött, hanem az órájára pillantott. Mégis vonakodnánk azt állítani, hogy Tamás tudja a pontos időt, ugyanis a vélekedése és vélekedésének igazolása között nem megfelelő a kapcsolat.

Másik példa.

„Sára lát a mezőn egy állatot, melyet birkának vél, ezért azt hiszi, hogy a mezőn van egy birka. Sára igazolása [...] nem következtetésen alapul: nem kikövetkezteti, hogy van egy birka a mezőn, hanem amit lát, igazolja a hitét. S most jöjjön a Gettier-féle csavar: a mezőn csakugyan van egy birka, ám az az állat, melyet Sára birkának néz, valójában ügyesen álcázott kutya [...]. Sára igazat hisz, és igazoltan is hiszi, hogy van egy birka a mezőn, mégsem tudja azt.” (21. old.)

A helyzet meglehetősen zavarba ejtő. Semmiképp sem akarjuk azt állítani, hogy a vélekedések igazolásának tévedhetetlennek (infallibilisnek) kell lennie a fentebb említett nehézségek miatt. Ha viszont tévedhetőnek (fallibilisnek) tekintjük, akkor Gettier-ellenpéldákba ütközünk. Ne higgyük, hogy csak néhány extrém esetről van szó! A probléma általános, és elviekben végtelen számú Gettier-eset lehetséges. Íme: végy egy tetszőleges fallibilisen igazolt vélekedést, mely igazoltsága ellenére „normális körülmények között” hamis volna, de amely *véletlenül*, a körülmények furcsa összjátéka vagy éppen szándékos machináció folytán az adott esetben mégis igaz.

2. A kortárs ismeretelmélet egyik heves vitája az epistemológiai internalisták és externalisták között zajlik. Míg „[a]z internalizmus szerint az igazolásban kizárólag olyan tényezők játszanak szerepet, melyeknek a megismerő tudatában van, vagy amelyeket reflexió révén tudatosíthat” (73. old.), addig „az externalizmus szerint [...] az igazolás a reflexió által elérhetetlen tényezőktől is függ (74. old.).

Forrai a következő kis történettel teszi világossá és igen szemléletesé a két álláspont vitáját:

„Tibor, László és Gergely ott állnak a pályaudvaron, s mindnyájan úgy hallják, hogy a hangosbeszélő azt mondja be, hogy a Dália IC a 8-as vágányról indul, s ennek alapján azt hiszik, hogy ezt mondta be. Csakugyan ezt mondta be, így mindegyikük hite igaz. Bennünket azonban az igazolás érdek, s ebből a szempontból különbségek vannak háromjuk között.

Tibornak jó a füle. Nincs is semmi oka ebben kételkedni, hiszen soha nem derült ki utólag, hogy valamit félrehallott. Az ő hite igazolt, nem is kérdés.

László olyan halláskárosodásban szenved, amely miatt a gépi hangokat rosszul érti. Élesen és tisztán hall, csak éppen nem azt hallja, ami elhangzik. Ezt tudja is magáról. Sokszor előfordult már, hogy egy gépi hangot másképp értett, mint a többiek, s ilyenkor rendre bebizonyosodott, hogy ő tévedett. Az ő hite nem igazolt, nem is kérdés. Annak alapján, amit hallásáról tud, ebben az esetben nem lenne szabad hinnie a fülének.

Gergely pontosan ugyanolyan halláskárosodásban szenved, mint László, erről azonban sejtelmé sincs, mivel a károsodás viszonylag új keletű. A halláskárosodásról tanúskodó tapasztalatok híján éppen oly kevésé van oka hallásában kételkedni, mint Tibornak. Az ő hite vajon igazolt-e? Nem egyértelmű. *Egyfelől* mondhatjuk azt, hogy *igazolt*. Minden olyan tényező tekintetében, amelynek tudatában van, vagy amelyet reflexió útján tudatosíthat, meg egyezik Tiborral. Benyomása világos és éles. Ha felidézi hallásának megbízhatóságára vonatkozó hiteit és emlékeit, nem talál olyat, ami azt sugallná, hogy rosszul hall. Szemben Lászlóval, nem hanyagol el semmilyen releváns bizonyítékot. *Másfelől* mondhatjuk azt is, hogy hite *nem igazolt*, hiszen rossz a hallása. A rossz hallás révén nem lehet kideríteni, hogy mi hangzott el. Hiába jár el körültekintően, a körültekintés nem pótolja a jó hallást.” (73. old., kiemelések az eredetiben)

A következőről van szó:

„[h]a az első válasza hajlunk, s az igazolás szempontjából azt tartjuk fontosnak, amiben Gergely Tiborra hasonlít, akkor az internalizmussal szimpatizálunk. Ha a másodikra, vagyis ha azt tartjuk döntőnek, amiben Gergely Lászlóra hasonlít, akkor az externalizmussal.” (Uo.)

Mi szól az internalizmus mellett? Forrai szavaival: „[a]zt, hogy egy kijelentés igazolt-e, csak akkor állapíthatjuk meg, ha az összes olyan körülményhez hozzáférünk, amelynek szerepe van az igazolásában. Mármint, azok a körülmények, melyekhez garantáltan hozzáférünk, pontosan azok, amelyeket reflexió útján felismerünk. Minden másról vagy van tudomásunk, vagy nincs. Amennyiben az igazolás szempontjából releváns körülmények között reflexió útján elérhetetlenek is vannak [...], akkor nem ismerhetjük a kijelentés igazoltságát [...]. Röviden tehát: ha vannak episztemikus kötelességeink és jogaink, ha a hiteinket episztemikus szabályokhoz kell igazítanunk, akkor az igazolás kizárólag reflexió útján elérhető körülményekben múlhat.” (89–90. old.)

Mi szól az externalizmus mellett? Forrai szavaival: „az externalista felfogás alapján érthető csak meg,

hogy miért tulajdonítunk az igazolásnak olyan nagy fontosságot. Az igazolás fontossága abban áll, hogy jelzi az igazságot. Ez a szerep megkívánja, hogy *objektív kapcsolat* legyen igazság és igazolás között. Ugyanarról van itt szó, mint egy orvosi teszt esetében: a tesztek nem tökéletesek ugyan, de ha nem lenne objektív kapcsolat az eredmény és az egészségi állapot között, a teszteknek az égvilágon semmi értelme nem volna. Márpedig az objektív kapcsolatot igazolás és igazság között [...] csak az externalista felfogás tudja biztosítani. Ennek magyarázata a következő. Az igazság objektív tényeken múlik. Az internalista felfogás szerint viszont az igazolásban csak olyan tényezők játszanak közre, melyeket a megismerő némi reflexióval felismerhet. Csakhogy a reflexió útján felismerhető körülmények önmagukban, azaz pusztán azért, hogy léteznek és olyanok amilyenek, nincsenek objektív kapcsolatban az igazsággal.” (81–82. old., kiemelés az eredetiben)

A helyzet most is zavarba ejtő, mivel mind az internalizmus, mind az externalizmus melletti érv intuitive plauzibilis belátáson nyugszik. Az internalista azt mondhatja: ha hiszek egy kijelentésben, akkor meg *kell* tudnom mondani, hogy miért hiszek benne, egy szóval vélekedésemért felelősséggel tartozom. Mármost felelősséget csak azokért a vélekedésemet igazoló tényezőkért vállalhatok, amelyekhez egyes szám első személyű nézőpontból, azaz reflexióm révén hozzáférések. Az externalista pedig azt mondhatja: egy vélekedésem akkor és csak akkor igazolt, ha olyan kognitív folyamat eredménye, amely *megbízható*. Irreleváns, hogy e kognitív folyamathoz szubjektív nézőpontból hozzáférések-e, vagy sem, kizárólag az számít, hogy olyan folyamatról van szó, amely a legtöbbször igaz vélekedést eredményez. Úgy tűnik tehát: vagy azzal az intuíciónkkal vagyunk összhangban, hogy vélekedéseinkért felelősséget vállalunk, vagy azzal, hogy vélekedéseinket objektív kritériumok szerint igazoljuk. A kettő együtt nem megy.

3. A szkepticizmus szerint nem lehetséges emberi tudás: semmit sem tudunk. Vagy legalábbis nagyon keveset. A szkeptikus nem azt állítja, hogy azért nem tudunk semmit, mert a vélekedéseink hamisak. (Ha ezt állítaná, nem volna szkeptikus.) De nem is azt állítja, hogy azért nem tudunk semmit, mert nem rendelkezünk vélekedésekkel. Hogyne rendelkeznénk! A szkeptikus szerint azért nem tudunk semmit, mert vélekedéseinket nem tudjuk megfelelően igazolni. Egyszóval: a szkeptikus a tudás (3) feltételének, az igazolásfeltételnek a létjogosultságát vonja kétségbe. A szkeptikus érvelési stratégiáját Forrai a következőképpen írja le:

„A radikális szkepszis melletti érv szinte mindig egy bizarr lehetőség felvázolásával kezdődik, amelyet a továbbiakban *szkeptikus hipotézisnek* neve-

zek. Ilyen szkeptikus hipotézis az, hogy a Mátrix foglya vagyok, és érzéki benyomásaimat az ideg- végződéseimre kapcsolt számítógép idézi elő, vagy hogy mindezt álmodom, vagy hogy mindezt csak egy gonosz démon sugallja. Az ilyen hipotéziseknek két jellegzetességük van. Egy: igazságuk esetén nem rendelkezünk tapasztalati tudással. Ha ugyanis tapasztalataink nem a környezetünkben lévő dolgok hatására jönnek létre, hanem a szkeptikus hipotézisben szereplő módon, akkor alkalmatlanok arra, hogy segítségükkel képet alkossunk a környezetünkről. Kettő: nem tudjuk kizárni, hogy a szkeptikus kijelentés igaz. A hipotézis úgy van megszerkesztve, hogy igazsága esetén pontosan ugyanolyan tapasztalataink lehetnek, amilyenek ténylegesen vannak. Így akármit tapasztalunk is, az tökéletesen összefér a szkeptikus hipotézis igazságával.” (107–108. old., kiemelés az eredetiben)

Vegyük az olvasó azon vélekedését, hogy a *BUKSZ* egy példányát tartja a kezében. A szkeptikus szerint az olvasó csak hiszi, de nem tudja, hogy a *BUKSZ* egy példányát tartja a kezében. Íme, az érve: a kedves olvasó nem tudhatja, hogy nem a Mátrix foglya-e, ha ugyanis a Mátrix foglya volna, akkor is pontosan ugyanilyen, vagyis szubjektíve megkülönböztethetetlen érzéki (vizuális és taktilis) tapasztalatokkal rendelkezne. Ha viszont a kedves olvasó nem tudhatja (nem hiheti igazoltan), hogy nem a Mátrix foglya, akkor azt sem tudhatja (hiheti igazoltan), hogy a kezében a *BUKSZ* egy példányát tartja. Azért nem, mert – ahogy Forrai fogalmaz – „a szkeptikus hipotézissel kapcsolatos tudatlanság fertőző: ha nem tudjuk, hogy a szkeptikus hipotézis hamis, nem tudunk mást sem” (111. old.).

Fussunk neki még egyszer! Ha a kedves olvasó a Mátrix foglya volna, akkor nem tarthatná a kezében a *BUKSZ* egy példányát, mivel – akármilyen szomorú is – a környezetében nem volna semmiféle folyóirat, így *BUKSZ* sem. Vagyis a kedves olvasónak el kell ismernie: a szkeptikus hipotézis igazsága esetén nem tudhatná, hogy a *BUKSZ* egy példányát tartja a kezében (hiszen – mint láttuk – tudni csak igaz kijelentéseket lehet), és azt is el kell ismernie, hogy nem tudja, igaz-e, vagy sem a szkeptikus hipotézis. De ha ez így van, akkor milyen alapon állítja, hogy tudja, hogy a *BUKSZ* egy példányát tartja a kezében?

Megint más szavakkal. A kedves olvasó csak akkor tudhatná (hihetné igazoltan), hogy a kezében a *BUKSZ* egy példányát tartja, ha tudná (igazoltan hinné), hogy nem a Mátrix foglya. Mivel azonban nem tudja (nem hiszi igazoltan), hogy nem a Mátrix foglya, így azt sem tudja (hiszi igazoltan), hogy a kezében a *BUKSZ* egy példányát tartja.

Remélem, érzi a kedves olvasó, hogy a szkeptikus kihívás mennyire nyugtalanító. Azért az, mert ha a szkeptikusnak igaza van abban, hogy a kedves olvasó nem tudja, hogy a kezében a *BUKSZ* egy példányát tartja, mivel nem tudja igazolni a kérdéses vélekedé-

sét, akkor a kedves olvasó alapvetőnek tűnő meggyőződései bizony *egy szintre* kerülnek az asztrológusok, ufóhívók s (meg ne sértsek valakit!) homeopaták állításaival. Legalábbis abban az értelemben, hogy sem a kedves olvasó, sem a fentebb nevezettek vélekedései nem igazoltak.

Forrai arra ugyan nem vállalkozik, hogy konkluzívan megcáfolja a szkeptikus érveket (szinte biztos, hogy nem is lehetséges ilyen cáfolat), egy dolgot azonban szeretne megmutatni. Ahogy fogalmaz:

„a szkepticizmusra adott válasz nem lehet *cáfolat* abban az értelemben, hogy alkalmas lehet a szkeptikus meggyőzésére. [Bármely] érvelés során előbb-utóbb fel kell használnunk egy olyan premisszát, hogy ezt vagy azt tudjuk. A szkeptikus nem fogja elfogadni premisszáinkat, s így a vita nem dől el. Amit elérhetünk, csupán annyi, hogy saját magunk számára – bár nem a szkeptikus számára – tisztázzuk a kérdést. Meg tudjuk mutatni, hogy a saját,

nem-szkeptikus álláspontunk alapján a szkeptikus érvek hibásak, mert a szkeptikus félreért valamit a tudás fogalmával kapcsolatban. [...] A szkepticizmusra adott válaszok [...] ennek megfelelően, nem a szkeptikus meggyőzésére irányulnak, hanem csupán annak megmutatására, hogy jogunk van visszautasítani a szkeptikus érveit.” (109–110. old., kiemelés az eredetiben.)

Az idézet utolsó mondata a döntő. Ha valóban meg lehet mutatni, hogy jogunk van visszautasítani – még ha cáfolni nem tudjuk is – a szkeptikus érveket, akkor ez azt jelenti: igenis *racionálisan hihetünk* azokban a kijelentésekben, amelyekben a szkeptikus szerint nem hihetnénk. És ha ez így van, akkor a kedves olvasó vélekedése, hogy a kezében a *BUKSZ* egy példányát tartja, még sincs egy szinten azzal a vélekedéssel, hogy a vízöntő domináns és a bak aszcendens erőteljes befolyása miatt a kedves olvasó hamarosan igencsak nagy kihívások elé néz. □

BUKÁS. TÖRTÉNET?

HALMOS KÁROLY

Daron Acemoğlu – James A. Robinson:

Miért buknak el nemzetek?

A hatalom, a jólét és a szegénység eredete

Ford. Garamvölgyi Andrea

HVG Kiadó, Budapest, 2013.

520 oldal, 4165 Ft

Daron Acemoğlu napjaink elismert és hazánk fiatal közgazdájának – a „köz-” hangsúlyos – körében tekintélyes szerző. Szakközleményekben szerzőtársaival közgazdasági modelleket épít a különböző gazdaság- és társadalomfejlődési helyzetek értelmezésére. Ezek a modellek teljes apparátusukkal a matematikai alapú makro- és mikroelemzésben jártas szakemberek számára íródnak, de apparátus nélküli mondanivalójuk elgondolkodtathatja a köznapis olvasót is.

Acemoğlu és James A. Robinson most magyarul megjelentetett műve¹ „azokkal a hatalmas jövedelem- és életszínvonalbeli különbségekkel foglalkozik, amelyek mély szakadékként tátognak a gazdag országok (mint az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Németország) és a világ szegény régióiban (a Szaharától dél-

re elterülő Fekete-Afrikában, Közép-Amerikában és Dél-Ázsiában) található országok között.” (11. old.)

A mű címe szinte csak hívószavakból áll: nemzetek, bukás, eredet, hatalom, jólét, szegénység. Ezek részben Adam Smith 1776-ban megjelent főművére,² részben F. Engels ma már kevesebbet emlegetett 1884-es munkájára utalnak.³

A szerzőpáros szakít a köszönetnyilvánításos előszavak hagyományával. Ehelyett a könyv tárgyának aktualitásaira reagálva már az első mondatnál megkezdik mondanivalójuk ismertetését. Az előszó jele az arab tavasz. „Könyvünkől kiderül, hogy [...] a szegény országok mind ugyanazon oknál fogva szegények”, „mert a kormányzó szűk elit olyan társadalmi berendezkedést alakított ki, amely a vezetőknek hajtott hasznot – a tömegek kárára”.⁴

„Az olyan országok, mint Nagy-Britannia és az Egyesült Államok pedig azért lettek gazdagok, mert polgárai megbuktatták a hatalmat gyakorló elitet, és olyan társadalmi berendezkedést alakítottak ki, amelyben egy sokkal szélesebb kör jutott politikai jogokhoz, amelyben a kormány elszámoltatható volt és felelősséget érzett a polgárokért, és amelyben az emberek széles tömegei ki tudták használni a gazdasági lehetőségeket.” (13. old.)⁵

Hogy a téziseket ellenőrizni tudjuk, érdemes őket *ha... akkor...* formára hozni. A szegénységi tétel a következő: ha egy ország egy valamikori jelenben szegény, akkor annak előtte az ország uralkodó elite je úgy szervezte meg a társadalmat, hogy a vezetők számláját a nép állja. Azt azonban ez a tétel nem mondja ki, hogy minden (az előbbi értelemben) rosszul kormányzott társadalom szegény maradt. Tehát legalább elvileg lehetséges, hogy egy rosszul kormányzott társadalom kitörjön a szegénységből. A meggazdagodást a következőképpen formulázhatjuk: ha egy ország polgárai a múltban valamikor megbuktatták a hatalmat addig gyakorló elitjüket, majd olyan társadalmat alakítottak ki, amelyben a hatalom elszámoltatható és fogékony polgárai kezdeményezésére, és ha ezek után az emberek tömegei tartósan ki tudják használni a feltáruló gazdasági lehetőségeket, akkor az az ország később gazdag lesz. Ha e feltételek bármelyike elmarad, akkor az ország értelemszerűen szegény marad. Így forgatva a szót érzékelhető, hogy a tételek csak egy megszorítással illeszkednek egymáshoz. Akkor, ha föltesszük, hogy létezhetnek

1 ■ Acemoğlu magyarul eddig megjelent művei: Daron Acemoğlu: *A gazdasági fejlődés gyökerei. Válogatás Daron Acemoğlu műveiből.* Vál. Gyöngyösi Győző, Juhász Réka, Mihályi Dávid; ford. Ady Júlia et al. Rajk László Szakkollégium – Ráday Könyvesház, Bp., 2007.; Daron Acemoğlu: *Oligarchikus és demokratikus társadalmak. Közgazdasági Szemle*, 55 (2008), 7–8. szám, 622–659. old.

2 ■ Smith Ádám: *Vizsgálódás a nemzetek jólétének természetéről és okairól.* Ford. Eber Ernő. Magyar Közgazdasági Társaság, Bp., 1940. [reprint: Napvilág, Bp., 2011.]

3 ■ Friedrich Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei*, 21. köt. Kosuth, Bp., 1970. 21–157. old.

4 ■ Az angol mondat a magyarnál élesebben fogalmaz: az uralkodó szűk elit a társadalmat a saját javára szervezte meg, és ennek költségét a nép hatalmas tömege viselte és viseli. Az amerikai eredetiben: „Egypt is poor precisely because it has been ruled by a narrow elite that have organized society for their own benefit at the expense of the vast mass of people.” (<http://whynationsfail.com/preface/>). A magyar megfogalmazás beletrődő: az adott berendezkedést kihasználják valamire (ti. lehetne másra is), míg az angol szerint az elit szándékosan szervezte úgy a társadalmat, hogy az a meg nem szolgált javak elsajátítását – magyarán a kizsákmányolást – szolgálja.

5 ■ „Great Britain and the United States became rich because their citizens overthrew the elites who controlled power and created a society where political rights were much more broadly distributed, where the government was accountable and responsive to citizens, and where the great mass of people could take advantage of economic opportunities.”

nem szegény, de nem is gazdag országok, amelyeknek nem sikerült ugyan teljesíteniük a gazdaggá válás összes föltételét, de rossz kormányzásuk ellenére már nem szegények.

A gazdagodás esetében nemcsak a tétel, hanem az illusztrációja is fontos. A példa Anglia, ahol 1688-ban lezajlott az úgy nevezett dicsőséges forradalom, amely átformálta a politikai rendszert és kiterjesztette polgárai politikai jogait. Ezáltal átfarmálódott az ország gazdasága is, azaz az emberek „kibővítették gazdasági lehetőségeiket” (13. old.). Mindez az ipari forradalomban csúcsosodott ki, aminek a hatására új technológiák terjedhettek el.

Az ipari forradalmat azonban a szerzők – gondolatfűzésükből kisejlően – világtörténelmileg szinguláris eseménynek tekintik, amelynek hatásai vagy eljutnak valahová, vagy nem. Ahová nem jutnak el, ott vélelmezhetően a nemzet meggazdagodásának legalább egyik szükséges előfeltétele hiányzik. Például Egyiptomban, amelynek történetét az *Előszó* a következőképpen összegzi: az ipari forradalom azért nem jutott el oda, mert az ország annak idején oszmán fennhatóság alatt állt. Bár azt Napóleon megdöntötte, de Egyiptom rövidesen „a brit gyarmatrendszer részévé vált”, és a briteknek sem állt érdekükben felvirágoztatása. Az ország később elnyerte ugyan függetlenségét, „de ezek nem olyan forradalmak voltak, mint az 1688-as angliai, és ahelyett, hogy alapvető változásokat hoztak volna Egyiptom politikai rendszerébe, csupán hatalomra emeltek egy másik elitet [...]”. Következésképp, a társadalom alapszervezete semmit sem változott, és Egyiptom szegény maradt.” (14. old.)

Az *Előszó* a siker példáiként Angliát, Franciaországot, az Egyesült Államokat, Japánt, Botswanát és Brazíliát említi. Eltekintve a kategoriális eltérésektől (kormányzás [pontosabban: uralkodás], illetve hatalomgyakorlás, elit/tömegek, illetve politikai berendezkedés/polgárok), a két képlet láthatóan nem fedi le az adott szövegtérben kínálgató lehetőségek összességét. Az első képlet szigorúan véve egy legfőbb zéró összegű játék: a szűk elit nyeresége a tömeg vesztesége, de lehet, hogy a tömeg többet veszít, mint amennyit az elit nyer. Nem derül ki, mi van abban az esetben, ha az ország eliteje esetleg nem céltudatosan gyarapodik népének rovására, vagy esetleg a céltudatos kizsákmányolás során az elit haszna nagyobb, mint a tömegek költsége. Az viszont világos, hogy a meggazdagodás nemcsak valahai események kései következménye, hanem annak kérdése is, vajon e tettek elindították-e a lehetőségek kihasználásának hosszú távon érvényesülő folyamatát.

Ebből adódóan a szerzők előzetes téziseit végiggondolva – de nem állítva, hogy ők is ezt nyilvánítják ki – a világ alapállapota a szegénység, melyből csak számtalan tényező együttállása esetén van kilépés. A tézisek alapján a szegény országokbeli nép *tömege* fölött vagy – a szerzők által a bevezető részben még nem használt kifejezéssel – kizsákmányoló elit,

vagy külső hatalom uralkodik. Időnként forradalom következhetik be, melynek eredményeként vagy *tömegek* döntenek meg az uralkodó elitet (vagy vívják ki a nemzeti függetlenséget), és az addighoz hasonlóan kizsákmányoló új elitet vesznek a nyakukba, vagy az elitet *polgárok* döntenek meg, akik ebben az esetben *társadalmat* hoznak létre. Ha tetszik, eszerint egy nemzet vagy ellenséges, illetve külső erők uralma alatt él, vagy társadalmilag integrált, némileg átfordítva: integráció csak az uralom bizonyos formái esetén lehetséges. Nem teljesen világos az előszóbeli heurisztikus bemutatás terminológiája (vagy talán nagyon is az). Miért, hogy az általános keret az elit és a nép (avagy a tömeg) szembenállása, de a döntő fordulathoz polgárookra van szükség, hogy azután a néptömegben múltjék, él-e lehetőségeivel? Ha az általános szabadság kora előtti polgár egyik tartós jellegzetességének azt tekintjük, hogy szabadságjogait csak egy közösség tagjaként élvezhette (a szabadságjogok még messze nem voltak általánosak), akkor joggal gondolhatjuk, hogy a polgárok a néptömegeknek csak kicsiny, de az elitnél azért népesebb részét alkották. Arra kell gondolnunk, hogy az általános szegénység korában is kellett létezniük olyan társadalmaknak, amelyek tagoltabbak voltak a többszínű, amelyekben az eliten és a népen kívül (köztük?) éltek még polgárok is. Talán voltak valamiféle – a Marc Blochtól származtatható, a hazai történeti irodalomban pedig Makkai László által használt kifejezéssel⁶ – „eredeti jellegzetességek”?

A logikai bukfenc ellenére kövessük az eredeti gondolatmenetet! Ha tehát legalább egyszer *polgárok* döntenek meg a régi *elitet*, és a megváltozott keretek között a *tömegek* is ki tudják bontakoztatni képességeiket, akkor a fejlődés elvezet az ipari forradalomig. E forradalom bekövetkezése után az egyik szükséges feltétel, a tömeges készségekre vonatkozó követelmény megváltozik: a tömegeknek most arra kell képeseknek lenniük, hogy átvegyék az új technológiákat. Ezek szerint az 1688. évi angol forradalom olyan szinguláris világtörténelmi esemény volt, amely önmaga semmisíti meg saját újabb előfordulásának lehetőségét. (A világtörténelem szálainak ilyen szövése nem új. Hasonló szerkesztési módhoz folyamodott hajdan Marx és

6 ■ Marc Bloch: *Les caractères originaux de l'histoire rurale française*. Institut pour l'étude comparative des civilisations, Oslo, 1931.; Makkai László: *Feudalizmus és az eredeti jellegzetességek Európában*. Akadémiai, Bp., 1976.

7 ■ Friedrich Engels – Karl Marx: A kommunista párt kiáltványa. In: *Karl Marx és Friedrich Engels Művei* 4. Kossuth, Bp., 1959. 437–470. old.: I. fejezet. Burzsoák és proletárok, 442–451. old.) Az állítás alapja, hogy a kiáltványban felsorolt többi esemény (Afrika, India, Kína piacainak elérése) az ún. nyugati civilizáció ismert világán belül történt.

8 ■ Ellenvéleményt fejt ki ebben a kérdésben: D'Maris Coffman – Adrian Leonard – Larry Neal (eds.): *Questioning credible commitment: perspectives on the rise of financial capitalism*. Cambridge University Press, Cambridge, 2013. A művet csak recenziójából ismerem: C.R.: Glorious revolutions and their discontents. *The Economist* 2013. december 4. <http://www.economist.com/blogs/freeexchange/2013/12/institutional-economics>.

9 ■ Shyaam a-Mbul a Ngoong az afrikai Kuba ország XVII. századi uralkodója.

Engels is *A kommunista párt kiáltványa* című műben, csak náluk egy külső tényező, Amerika felfedezése volt a világtörténelmileg egyedi esemény.⁷⁾

Bár izgalmas kérdés lehet, vajon tényleg a dicsőséges forradalom lett volna a világtörténelem fordulópontja,⁸⁾ fontosabbnak tűnik az ipari forradalom utáni következmények számbavétele. Vajon továbbra is a tömegeknek kell megdönteniük a régi elitet ahhoz, hogy esélyük legyen a technológiai adaptáció megvalósítására? Miként kezelik a szerzők azokat az eseteket, amikor esetleg – és erről az *Előszó* nem szól – forradalom nem következik be, de a technológiai felzárkózás mégis megvalósul? S vajon biztos-e, hogy – sikeres forradalmat föltételezve – a népek maguk sikereik kovácsai?

Az első kérdésre Kína a példa: volt-e tömeglázadás a felzárkózást megelőzően? A másodikra Németország: volt-e politikai forradalom a német iparosodás előtt? S végül: mit gondoljunk az olyan esetekről (például a hajdani Varsói Szerződés országairól), amelyekben a forradalmi változások – bár kétségtelenül nem tömeglázadások eredményei voltak – nem fölemelkedéshez, hanem sokkal inkább gazdasági összeomláshoz, de legalábbis (előbb rendszer-változtatási [transzformációs], utána csatlakozási) válsághoz vezettek?

A téma és problematika tisztázása után egy jól nevelt ismertetőnek illik tartalmilag bemutatnia a könyvet. Erre ezúttal nagyon szűkösen kerül sor, de okát fogom adni, miért. A könyv a bevezetésen túl tizenöt fejezetből áll. A tartalomjegyzékben – régi-módi könyvek mintájára – az egyes fejezetekhez egy-két mondatos összefoglalások tartoznak, melyek a könyv belsejében már nem ismétlődnek meg. Ezek arra lehetnek hivatottak, hogy első pillantásra áttekinthetővé tegyék a könyv gondolatmenetét. Az első három fejezetet valóban legegyszerűbb e mondatokkal bemutatni:

„Az arizonai és a sonori Nogalesben ugyanolyan emberek élnek, ugyanolyan a kultúra, és ugyanolyanok a földrajzi adottságok. Mi okozza, hogy egyik gazdag, a másik pedig szegény [...] A szegény országok nem a földrajzi vagy kulturális sajátossá-

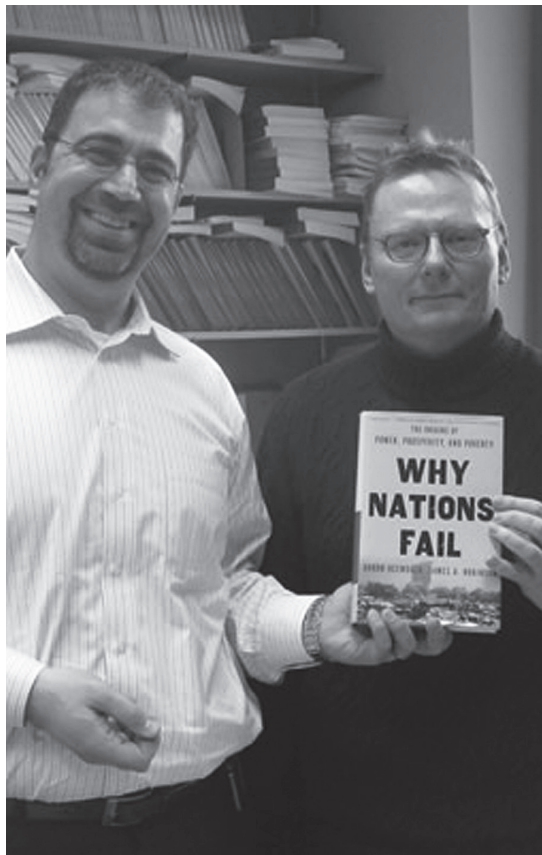
gaik miatt szegények és nem is azért, mert vezetőik nem tudják, milyen politikával biztosíthatnák polgáraik jólétét. [...] A jólét és a szegénység az intézmények alkotta ösztönzők függvénye, azt pedig, hogy egy országnak milyen intézményei vannak, a politika határozza meg.” (7. old.)

A következő hét fejezet felvezetője megannyi költői, hol katekizmuszerű, hol polemikus kérdés.

Előbb: „Hogyan alakítják a politikai konfliktusok az intézményrendszert, és hogyan formálja a múlt a jelent?” (7. old.), majd: „Mi az, ami közös Sztálinban, Shyaam királyban,⁹⁾ a neolitikus forradalomban és a maja városállamokban, és mindez hogyan magyarázza, hogy Kína jelenlegi gazdasági növekedése nem tarthat örökké?” Evvel lezárulnak a probléma elővezetésére szolgáló fejezetek. A következő négy rész a leírást szolgálja: „Hogyan alakulnak át idővel az intézmények [...]”, hogyan „változtatta meg Anglia intézményrendszerét az 1688-as politikai forradalom és hogyan vezetett el az ipari forradalomhoz”, miért ellensége sok politikai hatalmasság az ipari forradalomnak, miért szegényedett el sok vidék az európai gyarmatosítás hatására? A tizedik fejezet a kivételekről szól: „Mivel magyarázható, hogy a Föld egyes részei-

in nem a brit utat járva teremtettek jólétet?” (Uo.)

A következő öt fejezet figyelemfogói ismét kijelentenek. Ezek közül az első kettő modellt épít: „A jólétet ösztönző intézmények [...] pozitív visszacsatolási láncokat hoznak létre...”, a „szegénységet teremtő intézmények” pedig negatívakat (8. old.). A 13. fejezet esetében a fejezetcím felteszi a kérdést, amelyet az alcím rögtön meg is válaszol: „Miért buknak el nemzetek napjainkban? Az ok: az intézményrendszer, az intézményrendszer és ismét csak az intézményrendszer.” Az utolsó két fejezet a megoldást kínálja: „Hogyan tudtak az egyes országok az intézményrendszer átalakításával kitörni a megszokott gazdasági kerékvágásból?”, illetve: „Máshogy is alakulhatott volna a történelem, és ha ezt tudjuk, megértjük, miért bukkott el mindaddig a szegénység legyőzésére tett kísérletek túlnyomó többsége.” (9. old.) Bizony,

bizony, Kedves Olvasó, mostantól erkölcsi kötelességed a könyvet végigolvasni (mert ha nem, akkor nyilván egyetértesz avval, hogy a szegénységet nem kell legyőzni), s ha a könyv végére értél, akkor a tudás birtokában már csak erény kérdése, sikerül-e a szegénységet felszámolni. Ha belátható időn belül nem szűnik meg a szegénység, akkor annak a műveletlenség (nem olvasták a könyvet), vagy az erkölcsi gyengeség (nem alkalmazták, amit megértettek) lesz az oka. (Már csak az a kérdés, van-e ezeknek a hibáknak további intézményi magyarázata.)

Visszaugorva a korábbi kérdéseimhez: látható, hogy Kínát illetően a szerzőpáros tele van kételyekkel. Németországot épp csak említik, a Szovjetunió, illetve Oroszország történetét inkább a gondok felvázolásakor hasznosították, a köztes-európai övezet pedig alig-alig kerül szóba.

Most, hogy kiderült, a könyvből közvetlenül nem kaphatunk választ a magunk kérdéseire, tekintsük át, milyen általános magyarázatot (és orvosságot) kapunk a szegénység gondjára. Érdekes visszatérni a fejezeteket felvezető kérdésekhez. A politika és az intézmények viszonyát illetően a válasz lényegében a „bizz Istenben, és tartsd szárazon a puskaport” maximának felel meg: az országoknak befogadó intézményrendszert kell fenntartaniuk, és várni-várni-várni, amíg a történelem kereke úgy fordul, hogy a szegénység idején még nem feltűnő intézményi különbségeknek köszönhetően ki lehet szakadni a szegénységi csapdából. Ha ez így van, választ várnánk arra, vajon mennyibe kerül az intézmények fenntartása, mekkora többletterherrel jár, ha egyáltalán, a szerzők által befogadónak nevezett intézmények fenntartása. Sztálinban, Shyaamban és a neolitikus törzsfőnökökben az a közös, hogy kizsákmányoló intézményeket hoztak létre, és ezért nem tudták forradalmuk eredményeit áthagyományozni. Ez lesz Kína végzete is. (Azt most ne firtassuk, hogy az orosz októberi és a csiszolt kőkorszaki forradalom egy kalap alá vétele több-e közöséges szómágiánál.) A kérdésre, miként alakulnak át idővel az intézmények, az a válasz, hogy a befogadó intézményeket tartósító útról bármikor le lehet térni, ami a történelemben nagyon is gyakori. az ipari forradalomhoz az vezetett el, hogy a befogadó jellegű intézmények miatt nem lehetett visszatérni az elnyomáshoz, és így nem akadályozták meg az ipari forradalmat. Ahol abszolutista rendszerek voltak, ott a hatalmat gyakorlók nem szerették az iparosítást. A rossz intézményeknek meg is lett a maguk börtje, mert az iparilag fejlett országok duális gazdaságokat teremtettek a fejletlen országokban, de ennek részben az is az oka, hogy az utóbbiak korábban elmulasztottak fejletté válni. Egyes országok pedig az ellenkező irányba változtatták meg intézményeiket, például a franciák a forradalmukkal. A kérdésre, miért buknak el nemzetek napjainkban is, a válasz egyszerű: mert az intézményeik kizsákmányolók. S ha ez így van, a megoldás még egyszerűbb: „át kell alakítani a kizsákmányoló intézményeket” (383. old.). Az utolsó

előtti fejezet néhány példát (USA, Kína, Botswana) kínál arra, hogy a kitörés lehetséges (most ne foglalkozzunk avval, hogy a kínai fejlődést a könyv elején még másként ítélték meg). Az utolsó fejezetben végül választ kapunk az *Előszó* elemzése alapján feltett kérdéseinkre is: vajon minden rosszul kormányzott társadalom szegény marad-e? Nos, kiderül, hogy nem. A kizsákmányoló eliteknek is van önérdekük, és rájönnek arra, hogy ha alattvalóik többet termelnek, akkor nekik is több jut (408. old.). (Sajnálatos a könyv eleje és a vége között megvalósuló fogalmi csúsztatás, melynek eredményeképp a rossz kormányzás immár kizsákmányolás. Pedig a kettő csak akkor ugyanaz, ha kizsákmányolásnak tekintünk minden esetet, amikor valakitől elvesznek valamit. De mi van akkor, ha azt a valamit senki nem kapja meg? Ha a hanyagság és a nemtörődomség az úr, akkor a kicséptelt gabona jó része az út porában szóródik szét. Ekkor talán az elit is ki van zsákmányolva, hiszen végső soron az össztermék hiányzó részét megszerezve, akár el is cserélhette volna a maga javára.)

Az Acemoğlu–Robinson szerzőpáros könyve, mondjuk ki, fércmű. Ezért elgondolásaikat és értelmezéseiket nem is mérlegelem egyenként. Elég egyetlen példán megmutatnom, milyen felületesek. A könyv első fejezete (*Olyan közeli, mégis olyan más*) egy országhatár átmetszette város, az arizonai (USA)–sonorai (Mexikó) Nogales példáján veti föl a kérdést, mi az oka annak, hogy a város egyesült államokbeli fele gazdag, a mexikói pedig szegény. A szegénységet, illetve a gazdagságot a szerzők a háztartások éves jövedelem nagysága, a (születéskor) várható élettartam, az iskolai végzettség, a közműszolgáltatások, a közbiztonság és a korrupció számaival méri. Két tényezőt külön kiemelnek: egyrészt azt, hogy „az arizonai Nogales lakói magától értetődőnek tekintik, hogy a kormány [...] őket szolgálja”, a „demokrácia számukra természetes”, másrészt azt, hogy „az úthálózat [...] összeköti a várost a régió és az ország többi területével” (15. old.).

Állításuk szerint a két város sem fekvésében, sem népességében nem különbözik, tehát az egyetlen tényező, amelyik megmagyarázhatja a különbségeket, hogy eltérő intézményrendszerű országokban fekszenek. Különbségük csak történelmi vizsgálódások nyomán érthető meg. Hipotézisük kézenfekvővé tételéhez a szerzőknek azt is ki kell jelenteniük, hogy a két város kultúrája is ugyanolyan, ami valami olyasmit jelentene, hogy a lakosok itt is, ott is „ugyanazokat az ételeket és ugyanazt a zenét szeretik”. Megemlítenéd, hogy a kultúrának e szűk, az egzotikumokra (esetleg a magaskultúrára) összpontosító, köznapi felfogását a kultúrát vizsgáló tudományok elutasítják, és egy sokkal átfogóbb fogalmat használnak, amelyet már nem könnyű elválasztani az intézmények fogalmától.

Érdekes elidőzni ennél a továbbiak szempontjából kulcsfontosságú esetről. Az ikervárosok példáját

kicsit közelebből szemügyre véve kételyek ébredhetnek bennünk. A Wikipédia adatai alapján a két város nagyon eltérő méretű. Az arizonainak az ezredfordulón alig több mint húszezer lakosa volt, a sonorainak akár háromszázezer is. A nagyságrendi különbség eleve kétségesse teszi az összehasonlíthatóságot. A foglalkozás szerinti osztályozás további kételyeket ébreszt. Az északi rész lakói közül több ezer fő szövetségi alkalmazott, határrendész. családjukkal együtt számítva, a városka tekintélyes részének jövedelme a szövetségi költségvetéstől függ. Az ikerváros gazdasági súlypontja a déli részre esik, tehát föltehetőleg ott élnek többen a piacról, még akkor is, ha a sivatagi város üzleti élete nem annyira a mexikói, mint inkább az egyesült államokbeli piachoz igazodott. Rasszalapú osztályozás szerint az arizonai városka lakosainak háromnegyede fehér, ami talán nem is független a foglalkozási megoszlástól. Nem vonhatjuk kétségbe, hogy a „határ mindkét oldalán hasonló származású népcsoportok élnek” (16. old.), de a józan kételkedés keretein belül marad, ha kétségbe vonjuk, hogy a két városban az egyes rasszok megoszlása is hasonló. Úgy vélem, statisztikával és összehasonlítással foglalkozó szerzőktől ennél több várható el. Egyébként nem volna nehéz a szerzők számára jobb példát kínálni – elég, ha a néprajzos Sozan Mihály által feldolgozott osztrák–magyar falura gondolunk.¹⁰

Összefoglalva: Acemoğlu *Oligarchikus és demokratikus társadalmak* című írása alapján jóval többet vártam e könyvtől. Általában vitathatók Acemoğlu és más szerzők történelmi modelljei, de a szakcikkek legalább szabatosak. Ebben a könyvben nem ez a helyzet. Institucionalista megközelítést íérnek, és sehol

nem mondják meg, mit tekintenek intézménynek. Következtetések laposak – azt, hogy a történelem nem a szükségszerűség birodalma, eddig is tudtuk. Bosszantó, hogy nem bontják ki saját következtetéseiket. És bosszantó az is, hogy teljesen félreértik, mi is a történelem.

Visszaulva jelen ismertetés első mondatára, a lesújtó összegzés után adódik a kérdés: miért olyan népszerű az Acemoğlu által képviselt irányzat? A történetírás egyik célja a historizmus intézményesülése óta a történetpolitika volt. Ennek a feladatvállalásnak a válsága után a történészek új piac után néztek, és egzotikus történeteket feldolgozva a széles olvasóközönség felé fordultak. Ez viszont válasz nélkül hagyta a történelemtől nem csak szórakoztatást váró, hanem saját gondjainak távlatba helyezését váró, közösségi felelősséget érző szakember-közönséget. Ez a közönség várja, igényli a nagyléptékű áttekintéseket, anélkül azonban, hogy tudná, a történetírás nem csak elbeszélések fogalmazása. A történészek nem nagy teljesítményű adatbányászati eszközökkel dolgoznak, hanem minden kis egyedi, a többivel alig összehasonlítható tényért megküzdnek. Az, amit a közönség *történelmi* tényként ismer, már a sok apró inkohereus tényceske összecementeződése. Érdekes, hogy egyébként a módszertani individualizmuson nevelkedő szakemberek a történelmi tények tekintetében nem tudatosítják azoknak alapvetően módszertani kollektivistá jellegét. Ezért van könnyű dolguk azoknak, akik a történelmi tényekre alapozó nagyléptékű áttekintések királyi útját ígérik, és könnyű dolguk is lesz mindaddig, míg a kompetenciacentrikus képzés és a szélesebb műveltség átadása egymás alternatívájaként mutatkozik. □

EGYHELYBEN TOPORGÁS

SIMON ZSOLT

Kicsi Sándor András:

Kihalt nyelvek, eltűnt népek

100 nyelv halála

Az ékesszólás kiskönyvtára 27.

Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2013.

133 oldal, 1490 Ft

Ma, amikor az internet vált az elsődleges információforrássá, egy nyomtatott kézikönyvnek egyetlen versenyelőnye, pontosabban lehetősége maradt: a magasabb minőség. Tekintve a világhálós információforrások (mint például wikipédia) alacsony színvonalát, ez nem épp lehetetlen kihívás. A kiadók időről időre meg is próbálkoznak nyomtatott kézikönyvek közreadásával. A „kihalt nyelvek, eltűnt népek” témakörét napjainkban a Fodor István szerkesztette monumentális munka¹ hullámzó színvonalon mutatta be (az adott szócikk szerzőjétől függően), az őáltala írt hasonló tárgyú kis kézikönyv viszont már kifejezetten problémásra sikerült.² Ez persze nem akadályozta meg a kiadót a gyakorlatilag változatlan újrakiadásban, melybe a biztonság kedvéért „szaktanácsadók”-ként beleírta az első kiadást kritizáló nyelvészek nevét – a tudtuk nélkül (jelen sorok szerzője is áldozatul esett ennek).³ Mindazonáltal a téma (eddig) mélypontját a Corvina Kiadónak sikerült elérnie H. Haarmann amatőr munkájának magyar fordításával.⁴ Mindez azt is jelenti, hogy teljes mértékben létjogosult egy új, ennek a témakörnek szentelt munka.

Jelen mű a magát nyelvészeti szakkönyvkiadónak aposztrofáló Tinta Könyvkiadótól származik (és valamely ismeretlen okból „Az ékesszólás kiskönyvtára” sorozatba került). Szerzője, Kicsi Sándor András a kötet hátlapja szerint „a jelentés- és az orientálistika és nyelvészet történeté”-nek művelője.

A kötet alcíme rögtön félrevezető, mivel az adott nyelvek kihalását a kötet sajnos nem tárgyalja. A kötet elején egy rövid előszó áll (5–9. old.), amely a nyelvi veszélyeztetettség, a nyelvhalál és a nyelvhalál okainak rövid tipológiáját adja. Ezt követi a felhasznált irodalom (10–11. old.), amelyben ókortudományi munkát nem, orientálistikait is csak egyet találunk. Ellenben ott sorakoznak a fentebb említett művek, és legmélyebb döbbenetemre a szerző bevallottan „elsősorban” Haarmann amatőr munkájára támaszkodik (8. old.). A könyvről megjelent kritika elkerülte a figyel-

mét, ami abból is kiderül, hogy – mint látni fogjuk – Haarmann számos tévedését átvette. Ezt követi a lexikonrész (13–121. old.), erről részletesen lejjebb. A kötet mutatókkal (kontinensek szerinti besorolás, az említett nyelvek indexe, 123–131. old.) és egy térképpel zárul (132–133. old.). A térkép, címe szerint „A Földközi-tenger térségének kihalt nyelvei”-t szemlélteti, de megtaláljuk rajta például a gallokat, a jászokat és a dákokat is, ami egy kissé tág definíciója a térségnek. Elég zavaró, hogy a térképen a nyelveket csupán bekarikázott szám jelöli, így nem derül ki, valójában mely területeken is beszélték őket. A népvándorláskor nyelveit pedig, szintén nem szerencsés megoldásként, mindössze vándorlásaik végpontja jelöli (így a gót a Spanyol-félszigeten, a longobárd Észak-Itáliában, a gepida Észak-Afrikában jelenik meg). A fő probléma a térképpel azonban a téves lokalizációk: a hattit a Tuz Gölütől (Törökország) délnyugatra helyezni teljességgel megalapozatlan, nincs ugyanis bizonyítékunk arra, hogy a Kızıl Irmak folyó ívén kívül beszélték volna. Az uraitut ezen folyó forrásvidékére, az eblait pedig Törökország Hatay tartományába lokalizálni azt jelenti, hogy a szerző alapvetően nincs tisztában e nyelvek elterjedésével;⁵ a pelasztot a Balkán keleti közepére helyezni pedig a kérdéskör teljes félreértéséről és az antik források nem ismeretéről tanúskodik (lásd még lentebb).

Az egyes szócikkek fejt a nyelv vagy nép félkövéren szedett neve adja, mögötte az esetleges névváltozatok. Sajnos ebben a kötetben is gyakorta találkozunk az „-iai” típusú, teljesen téves nyelv-, illetve népnév megadásokkal („lükiai/likiai, lüdiai/lidiai, káriai, luviai, aquitániai, messzápiai, rætaiai, turdetániai”): ez pontosan olyan, mintha a dán nyelvet dánainak hívnánk⁶ (mivel nem szeretem magamat

1 ■ Fodor István: *A világ nyelvei*. Akadémiai, Bp., 1999.

2 ■ Fodor István: *A világ nyelvei és nyelvcsaládjai*. Tinta, Bp., 2004. Kritikáját lásd Simon Zsolt: *Új kézikönyv a világ nyelveiről*. *BUKSZ*, 16 (2004), 30–40. old.

3 ■ Az izléses történethez lásd Simon Zsolt: *Egy kritika utóélete*. *BUKSZ*, 20 (2008), 3. old.

4 ■ Harald Haarmann: *Letűnt népek lexikona. Az akkádoktól a vikingekig*. Corvina, Bp., 2008. Kritikáját lásd Simon Zsolt: *Letűnt népek wikipédiája*. *BUKSZ*, 20 (2008), 323–333. old.

5 ■ Urartu friss és nagyon részletes térképéhez lásd Kemalettin Köroğlu: *Urartu: Krallik ve Aşiretler*. *Urartu: The Kingdom and Tribes*. In: Erkan Konyar (szerk.): *Urartu. Doğu'da Değişim. Transformation in the East*. Yapı Kredi, İstanbul, 2011. 14–15. old.

6 ■ Lásd Simon: *Letűnt népek wikipédiája*, 325. old.; Simon: *Új kézikönyv a világ nyelveiről*, 35. old.

ismételgetni, itt és a továbbiakban a hivatkozásokban előnyben részesítem a korábbi kritikáimat, ahol a további szakirodalom már megtalálható – és a szerző számára is feldolgozható lett volna, ha olvasná a BUKSZ-ot).

Ezt követi egy rövid bemutatás, amely a rokonságra, a datálásra, az írásrendszerekre és a történelemre fókuszál, néhány nyelvi jellegzetességet kiemelve. Nem vagyok biztos benne, hogy valóban van értelme ezeknek a néhány szavas és így szükségszerűen felületes, voltaképpen semmitmondó nyelvészeti jellemzéseknek, de megértem, ha valakinek ez hiányzik ahhoz, hogy egy nyelv vagy nép ne csak absztrakt fogalomként létezzen számára. A bejegyzések végén sokszor ott áll, kik foglalkoztak, illetve foglalkoznak ezzel a kérdéskörrel Magyarországon. Ezt nagyszerű ötletnek tartom (a félreértések elkerülése végett: nem szerepelek benne), hiszen a kötet mégiscsak a nagyközönség számára íródott, és legfőbb ideje (különösen ma, amikor itthon a bölcsészettudomány szitokszóvá vált), hogy észrevegyék, milyen értékes munka folyt és folyik egyetemeink bizonyos szakjain. Ezek a megjegyzések viszont egyenletlenek, egyes nyelveknél van efféle utalás, másoknál, a szakembergárda ellenére, nincsen: nagyon helyesen szerepel például Zólyomi Gábor a sumer nyelvnél, vagy Körtvélyesi Tibor nyelvtana a szanszkritnál – de akkor miért nincs utalás például – csak a nemzetközi szintű kutatóink közül – az egyiptominál Luft Ulrichra (akinek a magyar nyelvű démotikus nyelvtant köszönhetjük) és az új generációra (Hasznos Andrea, Egedi Barbara), vagy a latinnál a nemrég elhunyt nemzetközi tekintélyű vulgárlatinistánkra, Herman Józsefre, illetve a fiatalabb generációból Adamik Bélára?

Tisztázandó kérdés még, hogy milyen alapon kerültek be a nyelvek és a népek a kötetbe. Erre elég furcsa indoklást kapunk: „Kötetünk [...] az újabb korok jól számon tartott eltűnt nyelvei közül a magyarság számára legfontosabbakat mutatja be, a terjedelem és az adatolhatóság kínálta lehetőségek szerint.” (8. old.) Szerencsére ez csak egy hatásvadász fordulat, s valójában Európa és tágabb környezete, valamint Belső-Ázsia szempontjából majdnem az összes kicsit is fontosabb nyelv és nép legalább az említés szintjén bekerült. Emellett bekerült még néhány nyelv az Indokína–Tasmania közötti térségből (áhom, kavi, pju, taszmániai) és Amerikából (csibcsa, csimu, Húsvét-sziget, olmek, szigeti karib, takelma), de nem sikerült rájönnöm, miért épp ezek és nem mások (is), de nyilván nem azért, mert „a magyarság számára legfontosabb” letűnt nyelvek közé tartoznak. Nem került be viszont néhány igazán jelentős kihalt nyelvváltozat: hiányoznak az ógörög nyelvjárárok (beleértve a mykéneit is), az arámi nyelvjárárok vagy épp az óperzsa. A maguk korában ezek mind igen jelentős nyelvek, melyekből tekintélyes, maig ható kulturális jelentőségű anyag maradt fenn (az

„italiai nyelvek” szócikkből [62–64. old.] egyébként hiányoznak az italicus értelemben jelentős szöveghagyománnyal rendelkező déli picensusok, noha a szerző minden egyéb törzset felsorolt). Hogy miért nem vette fel ezeket a nyelveket, nem derül ki: a szerző az *Előszó*ban egyszerűen közli, hogy az „egyértelmű folytatásokkal rendelkező” nyelvek közül bekerült például a héber és a latin, de nem az ógörög vagy az arámi (8. old.).

Tekintettel arra, hogy a munka a nagyközönségnek készült, jó lett volna, ha a szerző kicsit részletesebben kitér arra, mit is tekintünk holt nyelvnek, és miért van az, hogy a kötetben szereplő számos nyelv egy változatának utódját mind a mai napig beszélik. Ami a holt nyelvek utóéletét illeti: bár a latin nyelv nagy rajongójaként örömmel töltötenek el az olyan kijelentések, mint hogy a latin „a világ legsikeresebb, legproduktívabb kultúrnyelve” (79. old.), nem vagyok benne biztos, hogy az arab, a szanszkrit és a kínai hatása fényében ez a megállapítás globálisan is helytálló.

A pehlevi szócikkben egy mondatban megemlégett óperzsa kapcsán merül fel a súlyozás problémája is. Bizonyos nyelvek nem jelennek meg önállóan, hanem a szócikk egy nagyobb nyelvcsoporthoz ölel át (anatoliai nyelvek, apabhramsa, ókelta, prákrit – az ókelta egyébként nem is nyelvcsoporthoz, hanem nyelvállapot). Az érthető ugyan, hogy (mondjuk) a kárnak nincs önálló bejegyzése, de az védhetetlen, hogy a hettitának, az ókori Kelet egyik legfontosabb nyelvének sincs (a kárral együtt az anatoliai nyelvek bejegyzésben szerepel, amelyeket egyébként sosem hívunk „hetto-luvi nyelvek”-nek, 17. old.), míg a sokkal kevésbé jelentős (és nagyságrendekkel kevésbé ismert) hattinak és phrygnek van. Arra sincs magyarázat, hogy az avesztai, az egyik legfontosabb szakrális nyelv nem szerepel önállóan, de mondjuk a ligur (amelyről gyakorlatilag semmit sem tudunk) igen. Az avesztai a baktriai alá került be, mivel a szerző szerint óbaktriaiának is hívják (25. old.) – a kutatás hajnalán ez így is volt, azonban ez a terminus már igen rég nem használatos. Ezekből az esetekből egyébként az is kiderül, hogy a kötet voltaképp nem száz, hanem jóval több nyelvről, illetve népről szól, ezért is hasznos a már említett mutató. Nehéz ugyanakkor a gyanút elhessegetni, hogy azért maradtak ki egyes nyelvek, illetve kerültek gyűjtőcímszó alá, hogy az alcímbe be lehessen írni a bűvös százaz számot.

Ezek azonban eddig inkább csak szerkezeti problémák – csakhogy tartalmi is van, méghozzá rengeteg. Először is a kötet anyaga nincs rendszeren összefésülve, a szerző több helyütt önellentmondásba keveredik:

A venét nyelv a 121. oldal szerint „az itáliai nyelvek és az illír rokona”, de a 62. oldal szerint „nem szókas az itáliai nyelvek közé sorolni a venét nyelvet”, és az illír rokonságot a 36. oldal egy „talán”-nal módosítja. Valójában illír rokonságról nem beszélhetünk, hiszen gyakorlatilag semmit sem tudunk az illírről (vö. lentebb), a venét pontos rokonsága pedig tisztázatlan, hol besorolják az italicus nyelvek közé, hol

közeli rokonuknak tartják, hol – újabban – egy keltához közel álló nyelvnek.⁷ Az a megállapítás egyébként, hogy „újabban Nyugat-Magyarországon is fedeztek fel venét szöveganyagot” (121. old.), alighanem a nem létező pannoni venét feliratokra utal.⁸

Ugyancsak zavaros, kiknek tartja a szerző a kimmereket. A 107. oldalon „részben trák eredetű”-ek, ami később „részben trák”-ra finomodik (109. old.), hogy végül megtudjuk, a kimmerek „trákok és irániak egyes törzsi csoportjainak laza szövetségét képezték” (116. old.). Ez utóbbi jár a legközelebb a valósághoz, attól eltekintve, hogy a kimmerek nyelvi hovatartozásáról semmit sem tudunk, mert csak névanyag maradt fenn tőlük, amelyet a kitartó próbálkozások ellenére sem sikerül az iráni nyelvekből megmagyarázni. A kimmerekről a szerző egyéb információi sem megbízhatók, a történeti forrásokban természetesen nem „Kr. e. 1600 és 600 között” (116. old.) emlegetik őket, hanem csak a Kr. e. VIII. századtól; az a Hérodotosra visszamenő vélekedés pedig, hogy „a Fekete-tenger északi partjának sztyeppéin éltek”, nem támasztható alá, mivel csak ókori keleti tevékenységükről tudunk, ezért a modern kutatás ezt megalapozottan kétségbe vonta. Így értelemszerűen annak sincs semmi nyoma, hogy a szkíták elől „részben [...] Európába menekültek” volna (az európai „kimmer” leleteket csak Hérodotos miatt nevezik kimmernek).⁹

Előfordulnak még kisebb következetlenségek is, mint az 55. oldalon, ahol a vandálokat és egyik csoportjukat, a silingeket külön népekként veszi fel (*sillingekként*), míg a 120. oldalon már helyesen utal a két név viszonyára (és helyesen írja). Ilyen még az az értelmetlen mondat is, amikor a Don, a Dnyeper és a Dnyeszter kapcsán megállapítja, hogy „egykori elhelyezkedésük, a forrásokban szereplő nevek azonosítása a mai folyókkal problematikus” (16. old.). Itt a mondat első része elhagyandó, mivel az említett három folyó a történeti korokban ugyanott folyt.

Egy további probléma, hogy a szerző nem vette figyelembe az „újabb”, nagyjából az elmúlt másfél évtized kutatási eredményeit – példákhoz a kimmereken túl lásd lentebb az alánál, a kaukázusi albánál, az eteociprusinál, az etruszknál és a hattinál. Ennél azonban sokkal rosszabb, hogy akárcsak előfutárai, ez a könyv is hihetetlen mennyiségű tárgyi tévedést tartalmaz. Hangsúlyozom: nem olyan eseteket, amikor nincsen tudományos konszenzus, és eltérő nézetek élnek egymás mellett, hanem a tudományos konszenzus szerinti tárgyi tévedéseket. Illusztrálásul következzenek itt most egy bő válogatás.

Kezdjük azzal, hogy néhány szócikk (az összes egytizede!) kiemelkedően rossz:

Alán (15–16. old.): az alánok elkülönítése az oszétok és a jászok elődeitől a szerző állításával szemben nem jelent problémát (15. old.), ugyanis ugyanarról a népestről és ugyanazon nyelv különböző változa-

tairól van szó. Ennek megfelelően a kutatás nemcsak a zelencsuki feliratot és a tsetzszi sorokat, hanem a jász szójegyzéket is az alán, illetve óoszét nyelv emlékei közé sorolja,¹⁰ amit most egy bizánci kézirat gloszáival is ki lehet egészíteni, melyről a szerző még nem tud.¹¹ A származatát azonban hagyományosan elválasztjuk az alántól és az oszétól, így a zelencsuki feliratot senki sem tekinti a szármata „legfontosabb idáig azonosított nyelvemléké”-nek (108. old.), főleg nem „Szelencsuk”-nak írva; ez a forma Haarmann könyvének téves fordításából ered, e könyv a forrása egyébként a szármata meghatározásnak is.¹²

Kaukázusi albán (16. old.): a szerző szerint „tisztázatlan”, melyik kaukázusi nyelv rokona, de „valószínűleg” dagesztáni nyelv (e terminuson az északkelet-kaukázusi vagy nakh-dagesztáni nyelvcsaládot érti), az udi felmerült mint rokon, de ezen nép sorsát az ókorig vissza lehet követni, írásuk pedig megfejtetlen. Ez a nézet a kilencvenes évek végéig helytálló is volt. Csakhogy 1996-ban a Sínai-félsziget Szent Katalin-monostorában felfedeztek két grúz palimpszesztet, amelyek eredetileg kaukázusi albán írással írt szöveget tartalmaztak. A megfejtés során kiderült, hogy itt óudi szövegről van szó, és hogy a mai udi valóban a kaukázusi albán egyik nyelvjárásának leszármazottja (nem mellékesen a szövegek felfedezője, Zaza Alekszidze néhány éve Magyarországon, a CEU-n tartott előadásában is bemutatta e kérdéskört).¹³

Az Eteociprusi és az Eteokrétai szócikkek e terminusok teljes félreértéséről tanúskodnak (41–42. old.). A szerző szerint mindkét esetben a sziget őslakosságának nyelvéről van szó, amelyeket már a bronzkorban is

7 ■ Az illír-venét rokonság ötletét a szerző valószínűleg Haarmanntól merítette, vö. Simon: Letűnt népek wikipédiája, 329. old. A venét klasszifikációjához legújabbban lásd Jadranka Gvozdanović: On the linguistic classification of Venetic. *Journal of Language Relationship*, 7 (2012), 33–46. old.

8 ■ Lásd már Simon Zsolt: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven. *BUKSZ*, 19 (2007), 352. old., 3. j., irodalommal.

9 ■ Amint erre már régen felhívtam a magyar kutatás figyelmét: Simon Zsolt: Politikátörténeti kézikönyv a régi Belső-Ázsiához. [Vásáry István: *A régi Belső-Ázsia története*]. *Aetas*, 20 (2005), 1–2. szám, 274–279. old.; vö. még Simon: Letűnt népek wikipédiája, 330. old., mindkettő irodalommal.

10 ■ Alapvető: Roland Bielmeier: Sarmatisch, Alanisch, Jassisch und Altossetisch. In: Rüdiger Schmitt (Hg.): *Compendium Linguarum Iranicarum*. Reichert, Wiesbaden, 236–245. old.

11 ■ Sysse Engberg – Alexander Lubotsky: Alanic Marginal Notes in a Byzantine Manuscript. A Preliminary Report. *Nartamogae. The Journal of Alano-Ossetic Studies*, 2 (2003), 1–2. szám, 41–46. old.

12 ■ Simon: Letűnt népek wikipédiája, 330. old., irodalommal.

13 ■ Az udi nyelv így kialakult történetéhez (és a kaukázusi albán feliratokhoz) összefoglalólag lásd Wolfgang Schulze: Towards a History of Udi. *International Journal of Diachronic Linguistics*, 1 (2005), 55–91. old.; a palimpszeszték kiadása Zaza Alekszidze – Jost Gippert – Wolfgang Schulze: *The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai I–II*. Brepols, Turnhout, 2009.

14 ■ Markus Egetmeyer: „Sprechen Sie Golgisch?” Anmerkungen zu einer übersehenen Sprache. In: Pierre Carlier et al. (éd.): *Études mycéniennes 2010. Actes du XIIIe colloque international sur les Égéens*. Fabrizio Serra, Pisa–Roma, 2012. 427–434. old.

használtak, és mind a helyi égeikumi írásrendszerekben (az ún. ciprusi minósi írás és változatai, illetve a phaistosi korong és a Lineáris A), mind a görög ábécé segítségével lejegyeztek. Valójában mindkét terminus csak a görög ábécével lejegyzett feliratokra vonatkozik, és egyelőre nem tudjuk, hogy az egyéb említett írásrendszerek ugyanezeket a nyelveket tükrözik-e vagy sem, mivel egyik írás és nyelv sincs megfejtve (sőt jó érvek szólnak amellett, hogy az „eteociprusi” feliratok is két nyelvet takarnak¹⁴). Így értelemszerűen az az állítás is légből kapott, miszerint a filiszteus „valószínűleg” (sic!) az eteociprusi rokona (44. old.).

Az *etruszkokkal* kapcsolatban rendben van az a megállapítás, hogy feltételezik, az etruszkok az Égeikumból érkeztek (42. old.), de a szerző elfelejti hozzátenni, hogy sajnos azt is feltételezik, hogy helyi eredetűek, és a vita még nem dőlt el (etruszk tárgyú recenzión idején épp az égeikumi eredet mellett kardoskodók álltak nyeresre, azóta az autochthon tábor visszavágott¹⁵). Az etruszk írást illetően nem értelmes a szerző azon megállapítása, hogy az etruszkok az ábécéjüket a görögöktől vették át, „de felismerhető benne egy jellegzetesen égei alkotórész is” (43. old.), tekintve hogy a görögök maguk is égeiek (az etruszk az euboiai változatot vette át). A szerző szerint az etruszk főnévragozásban „biztosan két, esetleg négy esetet lehet felismerni” (43. old.), valójában ötöt (nominativus-accusativus, genitivus, pertinentivus, ablativus, locativus).¹⁶ Zavaros az etruszk rokonságának megfogalmazása is: az etruszknak nem „talán” rokona a lémnosi (43. old.), hanem valóban, ugyanakkor a szintén rokon rhaetust az etruszk szócikkben a szerző meg sem említi. Ezzel szemben a „kamuni” szó-

cikkben (66–67. old.) a valcamonicai feliratok nyelvét az etruszk rokonának tartja, s a „kamuni”-nak lenne rokona a „raetia” is (habár semmi biztos nem állítható ezen feliratok nyelvéről), s itt említi csak meg, hogy az etruszk a rhaetus rokona, mindamellett indokolatlanul bizonytalan megfogalmazásban („a modern kutatás is arra hajlik”).¹⁷

A *hatti* esetén (52. old.) az a megállapítás, hogy a „Hettita Újbírodalom kora előtt (Kr. e. 1590–1190) beszéltek” kétszeresen is téves. Először is, a megadott dátumok a teljes Hettita Birodalmat átfogják (az Újbírodalom – vagy inkább Nagybirodalom – kb. Kr. e. 1400 kezdődik, egyes kutatók azonban még későbbre teszik). Ráadásul a 18. oldalon a Hettita Birodalom a Kr. e. VIII. században bukott meg (és halt volna ki ekkor a hettita), ami természetesen a Kr. e. XII. századra korrigálandó (mindezt úgy, hogy már van a nagyközönség számára is hozzáférhető hettita kronológia¹⁸).

Másfelől ma már tudjuk, hogy a hattit legalább a XIV. századig beszéltek.¹⁹ Így nehezen értelmezhető az a megállapítás is, hogy a „hettiták megtartották a hattit kulturális nyelvként”. Félretéve a furcsa „kulturális nyelv” kifejezést, a szerző itt arra gondolhatott, hogy a hattit kultuszokhoz tartozó rítusok nyelveként a hettiták a hattit használták. Végetetül Taru valóban a hattit panteon nevezetes tagja, azonban nem „víziisten”, hanem viharisten (talán a külföldi szakirodalom Wettergott/Weather God terminusait értette félre a szerző?).²⁰

Az *illírek* szócikke (61–62. old.) bővelkedik alaptalan spekulációkban: a szerző szerint a népnév jelentése „talán” ’hal’, ami „feltehetőleg az egyik part menti törzs totemállata volt”, továbbá „északról vándoroltak be a Balkán-félszigetre a dór vándorlás idején, a Kr. e. II. évezred derekán”. A messapiusokat kérdés nélkül illírnek tekinti, holott ez egyáltalán nincs bebizonyítva, nem utolsósorban azért nem, mert nincsen illír szövegemlékünk.²¹

A *pelaszg* (94–95. old.) szócikk úgy rossz, ahogy van. Először is, a szinonimaként megadott „pelaszta” valójában az ún. tengeri népek egyikének, mégpedig a filiszteusok nevének egyik (eltorzított) változata. Tény, hogy gyakorta összekötik a két nevet, de bizonyítania még senkinek sem sikerült. Másodszor, az antik források alapján a pelaszg valóban egy prehellén nyelv, de ebből nem következik, hogy „a Balkán-félszigetnek a bevándorló indoeurópaiak, elsősorban a görögök előtti [...] népessége által beszélt nyelv”. A szócikk záró mondata pedig értelmetlen spekuláció: „A Balkán eme őslakóit elsöprő, részben asszimiláló indoeurópai invázió a Kr. e. II. évezred elejére, első felére esett: az illírek ősei északról, a trákokéi északkelet felől, a görögök ősei főleg délkelet felől [sic és sic!], de északról is (dórok) érkeztek.” A pelaszgokról nyelvemlékek helyett csak az antik szerzők homályos utalásai állnak rendelkezésünkre. Ha a „görögök előtti” általánosságon túl egyáltalán valamilyen etnikai kapcsolatra utalnak, akkor az mindig az északi-égeikumi tyrrhén lakosság (a már említett lémnosi nyelv).²² Az hogy a

15 ■ Simon: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven, 356–357. old., irodalommal. Az újabb szakirodalomból kulcsfontosságú: Norbert Oettinger: Seevölker und Etrusker. In: Yoram Cohen – Amir Gilan – Jared L. Miller (eds.): *Pax Hethitica. Studies on the Hittites and their neighbours in honour of Itamar Singer*. Harrassowitz, Wiesbaden, 2010. 233–246. old.; Heiner Eichner: Neues zur Sprache der Stele von Lemnos (Erster Teil). *Journal of Language Relationship*, 7 (2012), 9–32. old., kül. 28. old.

16 ■ Irányadó szakirodalom: Rex E. Wallace: *Zikh Rasna. A Manual of the Etruscan Language and Inscriptions*. Beech Stave, Ann Arbor, 2008. 46–49. old.

17 ■ Az irodalomhoz lásd Simon: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven, 356. old.

18 ■ Simon Zsolt: Hettita királylista. *Ókor*, 9 (2010), 1. szám, 66–69. old., irodalommal.

19 ■ Petra M. Goedegebuure: The Alignment of Hattian. An Active Language with Ergative Base. *Babel und Bibel*, 4 (2010), 2. szám, 949–981. old. (= Leonid Kogan et al. [eds.]: *Language in the Ancient Near East. Proceedings of the 53e Rencontre Assyriologique Internationale I.2.*). Goedegebuure felfedezését a részletes vizsgálatok messzemenőig alátámasztották, részletesen lásd Simon Zsolt: *Untersuchungen zur hattischen Grammatik. Phonologie, Morphologie und Syntax*. Doktori értekezés. ELTE BTK, Bp., 2012., irodalommal.

20 ■ Vö. Jörg Klinger: *Untersuchungen zur Rekonstruktion der hattischen Kultschicht*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1996. 147–152. old.

21 ■ Lásd már Simon: Etruszkológiai kézikönyv, álnéven, 356. old.

22 ■ A szöveghehelyek átfogó kiértékeléséhez lásd Simon Zsolt: Zur vorgriechischen Geschichte von Imbros aus philologischer Sicht. *Ancient West & East* s. a.

görög „sémi jövevényyszavai”-t a pelaszg közvetítette volna, nem bizonyított. Végezetül a „Balkán legrégebb eredetmítosza”, a galamb Eurynomé, a kígyó Ophión meg a világtojtásuk története pedig az idézett formában Robert Graves kitalációja, mint az közismert.

A *tokhár* (114–115. old.) szócikk alapvetően téves. Egyrészt a szerző véleményével szemben a nyelvészek által tokhároknak hívott nyelvek nem azonosak a történeti tokhárok/jüecsik/kusánok nevezett nyelvével, mert ez utóbbi iráni (s a szerzővel szemben komoly kutatók nem állítják, hogy nem-indoeurópai nyelvet beszélne); másrészt egyelőre nincs bizonyíték egy harmadik tokhár nyelvre.²³

Végezetül az *urartui* (119. old.): a szerző állításával szemben ezt a nyelvet nem beszélték Nyugat-Anatóliában, nem „valószínűleg” volt rokon a hurri nyelvvel, hanem valóban. A feltevés, hogy „távolabbról talán a kaukázusi nyelvekkel is” rokon lett volna, onnan ered, hogy rokonát, a hurrit valóban szokás rokonítani a „dagesztáni” nyelvekkel (58. old.) – csak hogy ez nyelvészeti (egyelőre) megalapozatlan.²⁴

A rossz szócikkek mellett lépten-nyomon találkozhatunk kisebb-nagyobb téves megállapításokkal is, például a következőkkel:

18. old. Azt az istenséget, akinek a kultuszához kötődően a legtöbb palái szöveget ismerjük, nem Zibarnának, hanem Zaparfának hívják (átírható még a *-p-* helyett *-b-*vel, az *-f-* helyett *-w-*vel is).²⁵

61. old. Bár a szerző azt hiszi, „nem egyértelműen tisztázott”, hogy a luzitánok indoeurópaiak voltak-e vagy preindoeurópaiak, ez sosem volt kérdés, az eldöntetlen kérdés az, hogy az indoeurópaiak mely csoportjához álltak közel.²⁶

72. old. A szerző szerint a Római Birodalom délkeleti tartományaiban a latin volt a központi kormányzat nyelve. E tartományokban azonban (a dominatus korszakát leszámítva) éppen hogy a görög volt a hivatalos nyelv (ezt hívja a szakirodalom bilaterális unilingvalizmusnak). Ráadásul ez egy olyan kérdés, amelynek még monografikus elemzése is elérhető magyar nyelven.²⁷

79. old. A ligurok kapcsán megemlítendő, hogy a „liburn” nem szinonima, mivel az egy észak-dalmáciai nép. Az az állítás, hogy „talán a kamuni és a rætaei, esetleg az etruszk rokona”, bár nem zárható ki, jelenleg merő spekuláció, mert névanyagon és glosszákon kívül semmit sem tudunk e nyelvről.

87. old. A kymro nyelvet magyarul walesinek hívjuk.

Ilyen mennyiségű tárgyi tévedés mellett az olvasó hajlik arra, hogy a *kassu* (14. old., helyesen kassú), *Tzetszesz* (16. old., helyesen Tzetész), *Hanilgab* (58. old., helyesen Hanigalbat); *Agilulfo* (80. old., ez a névalak olasz, helyesen Agilulf); *Agustinus* (86. old., helyesen Augustinus) esetén se a nyomdában, hanem a szerzőben keresse a hibát.

Mindez pedig még azzal fokozható, ha bizonyítatlan östörténeti spekulációkkal traktáljuk az olvasókat, ízelítőül három példa:

35. old. A moesiaiak „jelentős része még a bronzkorban áttelepült Kis-Ázsiába, ahol erősen keveredtek helyi indoeurópaiakkal (lüdiaiakkal, frigekkel)”. A lydökök és phrygökök keveredő népességet valójában mysököknek hívták, és semmilyen bizonyíték nincs arra, hogy balkáni bevándorlók lennének, akár a bronzkorból, akár más korszakból, és a moesiaiakkal való bármilyen kapcsolatra is hiányoznak a bizonyítékok.

87. old. A kelták „valószínűleg már Kr. e. 2000 körül kiváltak az indoeurópai egységéből”. Fogalmunk sincs, mikor önállósodtak a kelták, de az „indoeurópai egység” addigra már réges-rég megszűnt, a kelták vagy az északnyugat-európai tömbből, vagy – ha létezett – az italo-kelta csoportból alakultak ki.

115. old. „A trákok ősei a neolitikum [...] végétől kezdve több, egymást követő hullámban északkelet felől érkeztek a Balkán-félszigetre.” Ha eltekintünk „neolitikum végétől kezdve”, a „több hullámban” és „északkelet felől” megállapításokkal, a fennmaradó részeket bizonyítani is lehet.

Ennyi tárgyi tévedés után, előrelapozva a kötetben, kiderül, hogy Janurik Tamás lektorálta (vagy nem, ismerve a Tinta Kiadó sajátos gyakorlatát), aki uráli nyelvészettel és a lovári nyelvvvel foglalkozik, vagyis szakterülete alig kapcsolódik a könyv témájához.

Ideje mérleget vonni. Megállapítható, hogy a magyar könyvkiadás ismét egy megbízhatatlan, rossz munkával gazdagodott, s az ismételt szakmai kritikák ellenére ugyanott tart, ahol egy évtizede. Miután sorjában immáron a harmadik rokon tárgy, színvonalatlan munka jelenik meg, talán ideje volna, hogy a szerzők és a kiadók egyaránt elgondolkodjanak. A szerzők azon, hogy miért akarnak olyan témáról írni, amelyben nem járatosak. A kiadók meg azon, miért akarnak hozzá nem értő emberektől könyvet kiadni, vagy ha már mindenképp ki akarják adni, miért nem vetik alá gondos lektorálásnak. Kár a fákért. □

23 ■ Mindkét problémához lásd már Simon: Új kézikönyv a világ nyelveiről, 36. old. és Simon: Letűnt népek wikipédiája, 330. old., mindkettő irodalommal, sőt az elsőhöz már Simon: Politikátörténeti kézikönyv a régi Belső-Ázsiához, 274–279. old.

24 ■ R. Smeets: On Hurro-Urartian as an Eastern Caucasian Language. *Bibliotheca Orientalis*, 46 (1989) cols. 259–279. old.; Sylvain Patri: Aspects de la position génétique du hurrite. *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians*, 18 (2009), 341–354. old.

25 ■ Vö. Onofrio Carruba: *Das Palaische. Texte, Grammatik, Lexikon*. Harrassowitz, Wiesbaden, 1970.

26 ■ E sokat vitatott kérdéshez legutóbb lásd Dagmar S. Wodtke: The Problem of Lusitanian. In: Barry Cunliffe – John T. Koch (eds.): *Celtic from the West. Alternative Perspectives from Archaeology, Genetics, Language and Literature*. Oxford, 2010. 335–367. old.

27 ■ Adamik Béla: *Nyelvpolitika a Római Birodalomban*. Tinta, Bp., 2006. A BUKSZ-ban még kritika is született róla: Simon Zsolt: Római nyelvpolitika. *BUKSZ*, 20 (2008), 263–265. old.